

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

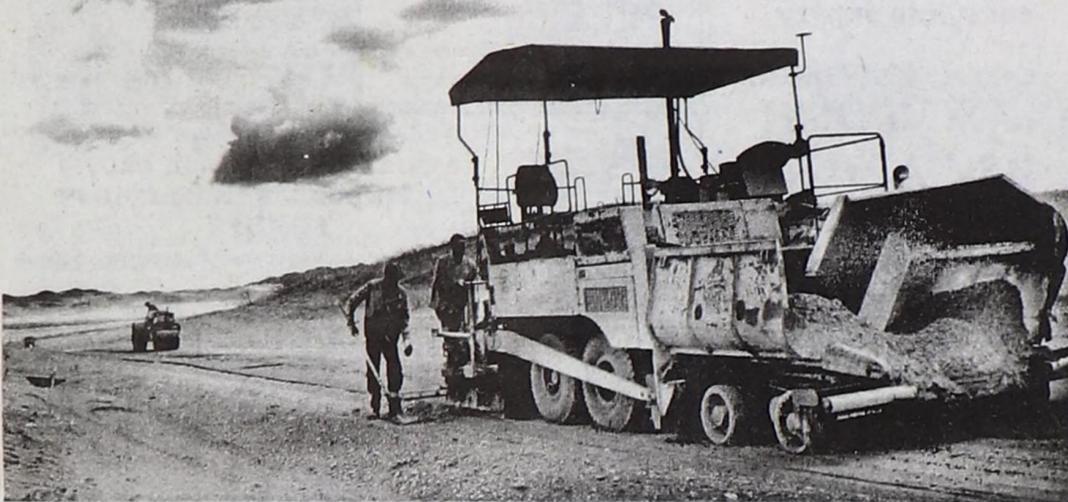
№ 125 (17262)

2006 чылдың
СЕНТЯБРЬ 28,
четверг

Номерни парлагаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 14.30.
Садар өртээ 4 рубль.

Кышка белеткел

ҮЗҮКТЕЛИИШКИН ЧОК ШИМЧЭЭШКИНИ ХАНДЫРАР ДЭЭШ

Республиканың иштики автооруктарын келир кышка белеткээр талазы-биле ажилдарны частан эгелээш, баш бурунгаар чорудуп эгелээн бис. Ниити ажыгалдың автооруктарын үезинде, шынарлыг септелгезин чорудар болгаш кышкы үеде автотранспорттуң айыыл чок болгаш үзүктелиишкин чок шимчээшкинни хандырап талазы-биле республиканың Орук агентилелиниң кол инженери К.М. Сарыларга баштаткан тускай комиссия ажилдап турар.

Бо чылдың апрель 1-ге чедир тус черлерде турар орук-септелге-тудуг эргелелдери келир кышка белеткел ажилдарына кирер оруктарның, тудугларның хемчээлин тодараткан болгаш кылыр ажилдарның планы ол езугаар тургустунган турган. Республиканың иштики автооруктарын кышка белеткээри амыр эвес ажилдарның бирээзи. Бистиң агентилелдин харыылап турар автооруктары колдуунда асфальт-тылаттынмаан болгаш акша-хөреңгиниң чедир бердинмейн турарындан үр чылдар иштинде капитал септелге кылдынмаан оруктар болуп турар. Ооң кадында бо чайын болган үер-чайык чамдык автооруктарга улуг үрегдээшкиннерни болдурган. Ол оруктарны чаартып кылыр, катап тургузар тодаргай хемчеглер алдынып турар.

Автооруктарны кышка белеткээр талазы-биле республиканың Орук агентилелинде комплекстиг план хемчеглер ажилдап кылдырган, ооң күүселдезин ай санында комиссияның хуралына сайгарып чугаалажып турар. Ында кандыг хемчеглер кирип турары дээрге, бир-ле дугаарында, автооруктарны болгаш инженер тудугларны кышкы үеде ажыглаарына белеткээри. Сайлыг чалдап каан автооруктарны чер доңмаанда грейдер-биле дескилээр, асфальтылыг автооруктарның септелгезин үезинде чорудар. Бо ажилдарның күүселдезин хынап көөр талазы-биле бистиң техник-

тиг хайгаарал килдизиниң ажилдакчылары чаңгыс удаа эвес үнүүшкүннерни организаптап чоруткан.

Бо хүннерде байдал кандыгыл дээрге, чамдык орук-тудуг-септелге эргелелдери келир кышка багай эвес белеткенип турар. «Абазаның орук-тудуг-септелге эргелели» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези (начальниги В.А. Леонов) автооруктуң күзүн чорудар септелгезин дооскан. Чүс дугаарлыг деп турарывыс арт кырында 10 тонна сай, элезинниг чаштырап материалды чедирген. Ам арт кырында бир бульдозер, автогрейдер доктаамал дежурныйлап турар. Абазаның орукчулары күштүг техникалыг болгаш септелге ажилдарын доктаамал бедик деңгелге чорудуп келгеннер.

«Ак-Довурактың орук-септелге-тудуг эргелели» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези Кызыл—Ак-Довурак аразында автооруктуң септелгезинче улуг кичээнгеи угландырып турар. Мында кол ажилдарга инженер тудугларының ашталгазы хамааржыр. «Чадааның орук-септелге-тудуг эргелели» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези орук демдектерин чаартып кылырын доозуп турар. Бүдүрүлгө бодунуң котельнаязының септелгезин кылып турар. Шагаан-Арыг участогунуң орукчулары Кызыл—Ак-Довурак аразында автооруктуң бодунуң участогунга бердинген кезээниң септелгезин дооскан.

Бо чайгы үерге Сарыг-Сеп—Владимировка—Бай-Хаак аразында автоорук улуг үрегдээшкинге таварышкан турган. Ынчалза-даа «Бай-Хаактың орук-септелге-тудуг эргелели» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези ол автооруктарны чаартып кылыр, септээр талазы-биле шалыпкын ажилдарны кылып чоруткан. Бо хүннерде автогрейдер автооруктуң дескилээшкинин чорудуп турар. Сарыг-Септиң орукчулары Сарыг-Сеп—Владимировка аразында автооруктуң планнаашкынын дооскан. Сой хемде көвүрүгүнү тудуунда шалыпкын ажилдарны чорудуп турар. Тес-Хемниң суггарылга системазының ажилчынары Самагалдай—Ак-Чыраа аразында автооруктуң грейдер-биле дескилээр ажилдарын дооскан.

Ниитизи-биле автооруктарны болгаш инженер тудугларын кышка белеткээр ажилдар дооступ турар. Ам кол кичээнгеи — орук техниказын кышка белеткээр болгаш ооң септелгезин хынамчалыг чорударынче угландырган. Ооң-биле чергелештир, бедик арттарга чаштырап материалдарны үезинде чедирер, кывар-чаар материалдарның курлавырын тургузар, одаар хөмүр-даштың сөөртүлгези дээш, кылыр ажилдар ам-даа хөй.

Кышка белеткел ажилдарын хынамчалыг организаптап чорудар талазы-биле бистиң агентилелде тургустунган комиссия республиканың шупту орук-септелге-тудуг эргелелдеринге чедип, хыналданы чоруткаш, ооң түннелин комиссияның хуралына чугаалажырын планнап турар бис.

Тимур НАМЗЫРАЙ,
ТР-ниң Орук агентилелиниң техниктиг хайгаарал килдизиниң начальниги.

Өөрүп четтириишкинниң чагаазындан «ЭКИ БЕЛЕТКЕЛДИГ-ДИР»

Тываның Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың адынга Россияның ИХЯ-да генерал-лейтенант О.В. Хотинден өөрүп четтириишкин чагаазы келген. Ында бистиң милиция ажилдакчыларывыс 8 кижини бо чылдың марттан сентябрьга чедир Чечен Республикага албан-ажыл база дайынчы сорулгаларны РФ-тиң ИХЯ-ның түр оперативтиг бөлүүнге киргеш күүседип турганын айыткаш, «Тыва Республиканың офицерлери амы-тынга айыылдыг байдалда дайынчы сорулгаларны

күүседип тура, дидимин, эресмадырлыын, эки белеткелдин болгаш соруунуң күштүүн көргүстүлөр» деп бижээн.

«Соңгу Кавказ регионнуң де-вискээринде шериглерниң (күштерниң) каттышкан бөлүүнүң командьлалының база бодум өмүнээден ТР-ниң МВД ажилдакчыларының бедик профессионал белеткелди дээш өөрүп четтиргенивисти илгерилеп, ында, чугаажок-ла, Силерниң дорт ачы-хавыяңар барын демдегледип тур бис» деп чагаада айыткан.

Интернеттен медээлер

УЖУРАШКАШ КЕЛГЕН

Ыраккы Чөөн чүк шериг округунуң ийи шериг кезээнге Тыва Чазактың ажилчын бөлүү чораан. Ында Тывадан келдирткен 68 оол албан эрттирип турар.

Бистиң он алды шериг оолдарывыстың ол талазы-биле көргүзүглери эки деп көрүп, дуржулганын непередип турар болган.

Хөй ужуражыишкиннарның түннелин бөлүк Тываның Чазаанга кээп илеткээ, ол дугайын Чазак хуралына чугаалашкаш, чамдык түннелдерни үндүрген: шериг баар оолдарны орус дылга өөредирин экижидер, шеригниң эге белеткелдин эрттирер, 10-гу классчыларны чылдың-на беш хонуктап шериг кезээнге өөредир.

СТУДЕНТИЛЕР БАЙЫРЛААН

Үш муң ажыг студентилер болгаш школачылар найысылалдың Ленин кудумчузу-биле чыскаалып эрткеш, Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга келген.

Шоу-конкурска бирги курсчулар болганының езулалын эрттирген, аңаа Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунуң студентилери шылгаараан. Ооң соонда Күскү балдың тиелекчилерин тодараткан: «Күскү балдың даңгыназы» КУУ-нуң студентизи Кара Монгуш, «тажызы» Билек Баанай. Бо байырлал-

дың эгелекчилери — «Аныяк гвардияның» идепкейжилери, аныктар-биле ажил харыылап турар албан черлери оңу эрттирген.

БУДДАНЫҢ АМЫДЫРАЛЫН — КИНОГА

Чырыткылыг Далай-Лама Голливудтуң артистерин Будданың өөрединиң үндөилекчизиниң дугайында шынарлыг кинону тырттыраарын кыйгырган.

Ооң мерген угаадыгларын диннаар дээш чедип келген Шэрон Стоун биле Голди Хоунга ол мынча дээн: «Будданың амыдыралындан чогаадыкчы хей-аът кирер чадавас силер, бо делегейге дузалаар сорулга силерге чоок болгай».

МООЛ ДАРГА БУШ- БИЛЕ УЖУРАШКАН

Моолдуң премьер-министри Энхболд Мьегомбо Нью-Йоркка АКШ-тың президентизи Джордж Буш-биле ужурашкан.

«Төгериң столга» Сирияның, Шри-Ланканың, Финляндияның болгаш өске-даа чурттарның баштыңнары киришкен. Моол болгаш американ удуртукчуларның чугаалажыишкынының кол темазы Моолда хамааты ниитилелди болгаш демократияны деткири болган. Бир хире шак уламчылаан ужуражыишкыга Дж. Буш хамааты ниитилелдин чазак-биле кады ажилдажылыгын чугулалап көрген.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының ажилдакчыларын шаңнаарының дугайында
Кызыл, 2006 чылдың сентябрь 21, № 148.

Көдээ ажил-агыйының хөгжүлдезинге кириген үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты

Сүт-Хөл кожуунуң «Отчугаш» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативиниң удуртукчузу Тарыс Киш-Чалаевич Ондарга; Барыын-Хемчик кожуунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң кол зоотехниги Владимир Кучанович Сааяга;

Тываның ветеринария лабораториязының вирусология килдизиниң эргелекчизи Людмила Конгар-ооловна Сарыларга тыпсыр.

«Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты Улуг-Хем кожуунуң «Эйлиг-Хем» МУБ-туң малчыны Антон Март-оолович Комбуга тыпсыр.

Д. Х. Ооржакка «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

Кызыл, 2006 чылдың сентябрь 21, № 149.

Күүсекчи эрге-чагырга органның ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш күш-ажылдың хоочуну Дудак Хунаевич Ооржакка «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

ОКТАБРЬ 8 —

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының депутаттарының соңгулдаларының хүнү

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар

Хөл № 10 соңгулда округу Өнер Хүлерович ОНДАР

Бо кандидат Хоойлужудулга палатазынга 4 чыл депутаттап ажилдаан, хоойлу ажилдап кылырынга эртем-билини четчир, арга-дуржулгалыг, шимченгир аныяк кижиге санал турар бис. Ол депутат кижиге чоннуң айбычызы болур деп чүүлдү херек кырында бадыткаан. Өнер Ондар бүгү айтырылганы шыдаар шаа-биле шитпирлежип, моральдыг болгаш материалдыг арга-дузаны көргүзүп, үргүлчү чон аразында чоруурун көрдүвүс.

Улуг, биче чонувусту бо кандидатыны база катап соңгуп алырынче кыйгырып тур бис!

Улуг идегел болгаш хүндүткел-биле, деткичи бөлүк.
(Халас парлаан).

Кызылдың № 13 соңгулда округу Валентина Викторовна АСТАНИНА

Хүндүлүг соңгукчулар! Мен 22 чыл дургузунда силерниң бажыңнарыңарга чедип, эмчи дузазын көргүзүп чоруур мен. Хоойлулар кижилер дээш ажилдаар ужурлуг, ынчангаш Силерниң депутатаңар бооп, күрүне деңгелинге дуза чедирер сорулгалыг мен.

(Халас парлаан).

Кызылдың № 13 соңгулда округу Вадим Орамбалович ОЮН

«Чаңгыс демниг Россия» партияның Тыва регионалдыг салбырындан депшиткен.

Президент В.Путинниң деткип турары «Чаңгыс демниг Россия» партияның ажилдап кылганы мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерни, ооң иштинде чурттаар оран-сава тудуун, көдээ ажил-агыйны сайзырадырының программасын кожуун иштинге боттандыраары, бүгү хевирниң ажил-агыйларыңа боттуг дузаны чедирери мээң бирги сорулгам.

— Кызыл хоорайны долгандыр агроүлетпүр куржаан тургузары;

— Кара-Хаактың ногаа өстүрер ажил-агыйын, а арткан сумуларга эът, сүт бүдүрер ажил-агыйларның янзы-бүрү хевирлерин тургузарыңа деткимчени көргүзөр база ажил-агыйларның продукциязын садып алыр белеткел конторазын Кызыл кожуунуң хереглекчилер ниитилелиниң баазасынга тургузарын чедип алыры чугула.

Октябрь 8-те соңгулдаларга шынчы, ак сеткилдиг, чону дээш ажилдаар ажил-ишчи депутаттардан соңгуп алырын сонгукчуларга күздөм.

(Төлөвирлиг парлаан).

Ангарский № 6 соңгулда округу

Александр Хертекович ДОРЖУ

«РОССИЯНЫҢ ПАТРИОТТАРЫ» — чөптүг чорук дээш!

(Халас парлаан).

Бии-Хемниң №12 соңгулда округу

Сергей ХОЛЧУКПА: «АЖЫЛДЫҢ ИЗИ АРТЫП КАЛЫР»

Аныяк шагдаа тургаш, Сергей Холчукпа херек истеп тывары-биле Тожуга бир дугаар баргаш, ооң чараш-каазын кайгап ханмаан. Ынчан ол Тожуге Бии-Хем тайгазын таварып чедип болур-дур деп билген. Оон бээр элээн каш чыл эртсе-даа, Тожуге чайгы орук дугайында бодалын ол салбаан. Депутаттай бээр болза, орук айтырыын тургузуп, шитпирлеп болур аргазын тывар сорулганы салып алган.

Сергей Кыргысович иштики херектер органнарынга 25 чыл ажилдаан. Ол аңаа амыдыралдыг езулуг школазы болган. Эки ажылы дээш ону республиканың Иштики херектер яамызы каш удаа шаңнап-мактаан.

2003 чылда чаңгыс чер-чурт-туглары Сергей Кыргысовичини Бии-Хем кожуунуң Төлээлекчилер хуралынче соңгуп алган. Ам ол Тус чер хуралының даргазы. Топтуг-томаанныг, биче сеткилдиг болгаш ол кандыг-даа айтырыгны шитпирлеп кылгаш, ол дугайында «алгырып» чорбас кижиге. Туранда аргажок эргилээн ийи каът бажыңның чурттакчыларыңа 127 аал чурттаар улуг бажыңны туттурар айтырыгны ол шимчеткен. Ол келир чылын ажыглалга кирер.

Төлээлекчилер хуралыңа бо ажилдап келген үезинде Сергей Кыргысович тус чер бот-башка-рылганың талазы-биле республиканың хоойлужудулга баазасында ам-даа чедир кылыр чүүлдер бар дээрзин эскерип көргөн. Ону сайзыраңгайдып алырга, кожуун, суурларга бүдүрүлгө, сайгарылга ажилын калбартып, көдээниң экономиказын көдүрүп болур. Ынчан суур чурттакчылары амгы үениң деңгелинден чыда калбайн, ажилын дооскаш, аяныг, чараш клубтарга дыштанып, Интернетти ажыглап турар апаар.

Сергей Холчукпа ажилгыр, эрес-кежээ кижилерни кончуг хүндүлээр. Келгеш, чүгле «бер» деп негеттинер чаңчыл эпчок-даа, түннели-даа эвээш болур. Ынчангаш кижиге бүрүзү каяа-даа: бодунуң ажилыңа ийикпе азы огородунга-даа ажилдап, мал-маган, тараа-быдаа өстүрер болза, чоннуң амыдырал деңгели бедир. Ажил кылып чоруур кижиге кажан-даа бодунуң амыдыралын шытпас, ажы-төлүн төлөтпиг өстүрүп, амыдыралга бодунуң изин арттырып каар.

(Төлөвирлиг парлаан).

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарына кандидаттар

Хүндүлүг соңгукчулар! «Чаңгыс демниг Россия» партияның кандидаттарын октябрь 8-те соңгулдаларда бадылап деткириңерни кыйгырдывыс!

Таңды кожуунуң №99 Бай-Хаак соңгулда округу Байлак Монгеевна ОЮН

Бай-Хаак ортумак школазының директорунуң өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчызы.
(Халас парлаан).

Таңды кожуунуң №102 Балгазын соңгулда округу Светлана Ондаровна МОНГУШ

Сергей Шойгу аттыг «Балгазын» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативиниң кол зоотехниги.
(Халас парлаан).

Таңды кожуунуң №104 Кочетов соңгулда округу Ольга Карбуевна ЧУНАРЕВА

Успенка ортумак школазының директору.
(Халас парлаан).

Тес-Хем кожуунуң №105 Самагалдай соңгулда округу Мирослав Николаевич ТОМБУУ

«Белдир» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативиниң даргазы.
(Халас парлаан).

Тес-Хем кожуунуң №106 Чыргаланды соңгулда округу Валерий Чолбаевич БЕЛЧИТ

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутатады, хуу сайгарлыкчы.
(Халас парлаан).

Тес-Хем кожуунуң №107 Берт-Даг соңгулда округу Олег Санжоевич ЧАНГЫ-ООЛ

Кызыл хоорай мэриязының муниципалдыг Өнчү эргелелиниң комитетиниң муниципалдыг садыг шөлдериниң администратору.
(Халас парлаан).

Улуг-Хем кожуунуң №112 Шагаан-Арыгның Чөөн соңгулда округу Аржаана Николаевна ДАРЖАА

Ие-чаштың болгаш уругларның социал дуза төвүнүң директору.
(Халас парлаан).

Ак-Довурак хоорайның №50 Чкаловский соңгулда округу Орлан Адар-оолович МОНГУШ

«Южсибком» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдин директору.
(Халас парлаан).

Каа-Хем кожуунуң №70 Суг-Бажының соңгулда округу Павел Степанович НАМДАК

Каа-Хем кожуун чагырганың аныяктар политиказының болгаш спорт комитетиниң даргазы. Мээң кандидатурамны база «Чаңгыс демниг Россияның» партиязын соңгуурун диледим.
(Халас парлаан).

Сүт-Хөл кожуунуң № 96 Бора-Тайганың соңгулда округу Марат-оол Идамович ОНДАР

«Чаңгыс демниг Россия» Бүгү-эвилел политиктиг партиязының Тыва девискээр салбырының күүседикчи комитетиниң даргазы.
(Халас парлаан).

Кызылдың Медицина № 33 соңгулда округу Галина Монгушевна МААДЫ

Чоннуң, ие-чаштың кадыын камгалаарыңа хөй чылдарда ачы-буянын көргүзүп, кижилерге ажыктыын хүн бүрүдө ажил-херектери-биле шынзыдып чоруур бедик мергежилдиг эмчивис.
(Халас парлаан).

Владимир ОРУС-ООЛ: «Тываның прокуратуразы мээң мурнумга буруузун бо хүнге чедир минимээн»

Россияның Чогаалчылар эвилелинин кежигүнү, шүлүкчү, драматург, журналист Эдуард Байырович Мижит Тываның Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийизи чыыжының депутатынга Тес-Хемниң №16 соңгулда округундан кандидат Владимир Соянович Орус-оол-биле ооң эрткен оруунуң, ажылының болгаш келир цеже көрүжүнүң дугайында чугааны кылып, айтырыгларны салган.

— Владимир Соянович, чаа Тываның төөгүзүндө силерниң кылган ажылдарыңарда «бир дугаар» деп чүүлдер хей деп билир бис — Тывага бир дугаар каратэни, ушуну сайзыраткан, бир дугаар сарыг шажын ниитилелин бүрүткеткен, Камбы-лама Эргелелин тургузар талазы-биле ажылды организаастап, ооң бир дугаар Уставын ажылдап кылган, бир дугаар тургузукчу шуулгаанын даргалап эрттирген — ооң түннелинде Тывага бир дугаар Камбы-лама соңгуткан, хостуг рынок экономиказынче шилчиирде бир дугаар одурулгарга турган дээш, оон-даа өске «бир дугаар» деп чүүлдер хей. Сөөлгү чижекти безин алгаш көөрге — Наадымга 17 мөгени 17 аът-биле шаңнааны дээрге — база-ла Тывага бир дугаар болушкун-дур. Ооң дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Ийе, ол бүгүдө ынчаар болганышын. Оон аңгыда, «Тыва» ансамблинин артистери даштыкыга боттары хостуг ажылдаар кылдыр бир дугаар оруун ажыдып — Голландия, Германия, Канадаже оларның гастрольдарын база организаастаан чүве болгай. Кыдаттан кыдат аргалар-биле эмнээр 12 эмчини Тывага эккеп, ажылдадып, ушунуң 3 тренер башкызы тыва аныяк-өскенни өөредип турганы база бар.

Ол бүгү баштайгы эгелээш-киннер Тывага сайзыралды алды ышкажыл. Сарыг шажын дыка сайзырап чоруй барды, моон-даа

ыңай сайзыраар деп бүзүрээр мен. Хөөмей-сыгыдывыс делегейге тываларны алдаржыдып, хөөмей-жилеривис хей-хей чурттарда ажылдап чоруп турлар. Тываның «тевер-шанчар» талазы-биле спортчулары база-ла делегей чемпионнары болдулар. Ол-ла ажылдың уланчызы — ортаакы вектерниң дайынчыларының федерациязының кежигүннери Тывага бир дугаар тырттырып турар улуг кино телевилели — «Чиңгис-Хаанның дужаалы-биле» деп уран-чечен фильминин киржикчилери болдулар. Ол бүгү Тываның, тыва чоннуң сайзыралына улуг салдарлыг болган болгаш болур деп санаар мен.

— Силерни республиканың деңнелинде шыырак, «деңзилиг» политиктерниң санынче кирип турар деп билир бис. Дээди Хуралга-даа, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга-даа шийтпирлер хүлээп алырда, силерниң саналыңар, туружуңар улуг салдарлыг болур чорду.

— 2 удаа (1998, 2002 чылдарда) Тываның дээди хоойлужудулга органынга депутат бооп ажылдаар аас-кежиктиг болдум. Ол дээш мени соңгаан, мени деткээн чонумга, тес-хемчилерге, өөрүп четтирип чоруур мен. Школачы чылдарымдан эгелээш-ле, хей-ниитиниң ажылдарыңа киржи чордум. Институтка-даа өөренип тургаш, Россияның каратэге чыынды командазынга-даа тургаш, база-ла хей-ниитиниң ажылынга соңгуттуруп чордум. Тывага муңмуң аныяктарны спортка хаара тудуп, оларны уштап-баштап чораным, оон аңгыда «Хостуг Тыва» ниитилел-политиктиг шимчээш-кинниң, «Алдын аргамчы» чылгычылар ассоциациязын, «Ортаакы вектерниң дайынчылары» федерациязын, сайгарлыкчыларның профэвилелин удуртуп чораным мээң политиктиг арга-дуржулгамны тургускан боор. Ооң кырынга 8 чылдың дургузунда Дээди Хуралга, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга ажылдааным мээң политиктиг арга-дуржулгамга оон-даа артык немере болган. Ам меңээ эрге-чагырганың аңгы-аңгы адырларыңа, деңнелдеринге ажылдаары чик, дыка хей чүүлдер билдингир.

— Силерниң эртемиңер эмчи болгай, эмнелге шугуму-биле чүге ажылдавайн

чоруур силер, депутат ажылыңардан аңгыда кандыг-кандыг ажылдар кылып чоруур силер?

— 1976 чылда Тоора-Хем ортумак школазын алдын медаль-биле дооскаш, Томск хоорайның медицина институтунче кирген мен. Институтту 1983 чылда терапевт эмчи бооп доостум, 6 чыл дургузунда эмнелге шугумунга ажылдадым. Аныяк-өскенни каратэге, ушуга өөредип, спорттун бо хевирлерин Тывага сайзырадыр дээрге база-ла акша-көпеекке кээп үзөрге, бот-акшаландырышкынче шилчип, ол-ла хевээр хостуг рынок шугумунче кирер ужурга таварыштым.

«Чиңгис-Хаанның дужаалы-биле» деп фильмде киржип турар тыва аныяктар.

Голливудтун «сылдызы» кино актеру Хироюки Тагава-биле (ортузунда).

Бо үелерниң дургузунда эш-өөрүм-биле Тываның экономиказының янзы-бүрү адырларынга ажылдап келдим. Көдээ ажыл-агый талазы-биле — мал-маган өстүрүлгези, тараа-быдаа тарылгазы, мал чеминиң белеткели, көдээ ажыл-агый продукциязын шыгжаар, болбаазырадыр ажылдар; тудуг талазы-биле — янзы-бүрү объектилерниң тудуу, оларның аразында — Цагаан-Тологойнуң каайлы эрттирилге пунктузу, Кызылда музейниң тудуу, хей аал чурттаар чуртталга бажыңнары; ыяш ажылы; анныыр тывыжы; садыг-саарылга ажылы; алдын тывыжы; Каа-Хем суурда чаа тууйбу заводу дээш, оон-даа өске ажылдарны чугаалап болур. База бир бодумнуң сонуургап, кылып чоруур чүүлдерим — чылгының чаа уксаазын үндүрери болгаш тыва ыттын уксаазын катап тургузары. Ол талазы-биле уксаалыг чылгы мал естүрер заводту болгаш тыва уксаалыг ыттар азыраар питомникти тургузуп, хей чылдар дургузунда оларның ажылдарын чорудуп келдивис.

— Силерниң чуртталгаңарда караңгы, кадыг-берге үелер база турган деп билир бис, истелге адаанга кирип, хоругдаттырып, истелге органнарыңа сүрдүрүп турган болгай силер.

— Ындыг үелер турган. Кандыг-даа кижик шак ыңдыг кадыг-берге таварылгаларга дужа берип болур — истелге органнарының ажылында частырыглар хей деп чүүлдү амыдырал көргүзүп турар. Ынчалза-даа, эң-не багай болгаш хомуданчыг чүүл — ук органнар бодунуң частырыгларын билип кааш, ол частырыгларны хүлээп албас дээш, ыңдыг таварылгага таварышкан кижилер боттарының эрге-ажыын камгалап, боттарының шынчы адын катап тургузуп, шүүделин сүржүп шыдавазын дээш, частырыг кылган органнар харысалганы эдилевезин дээш херектерни будап, шөйүп, хуусаазын эрттирип тургаш, соксадып кааптарын бодаар. Мээң таварылгам база шак ыңдыг болган. Тываның прокуратуразы мээң мурнумга буруузун бо хүнге чедир минимээн.

— Бо үеде тыва чоннун аразында чуртталгазының деңнели чавыс, акша-көпеек ажылдаар аргазы чок, а харын-даа түреңги байдалда чурттап чоруур улус эвээш эвес-ле болгай, арагалаашкынче «дүлдүнүп» кирген кижилерни база чок деп болбас. Бо байдалдан уштуруп шыдаар бис бе, чүнү кылзывысса экил?

— 4-5 чыл бурунгаар үелер-биле деңнээрге, ниитизи-биле чоннун амыдыралы көдүрлүп олураы каракка илден. Кончуг нарын-берге рынок экономиказының негелделеринге чон чагыртып, амыдыралын өрү тыртып кел чыдары, хуу кижилерниң мал-маганының саны өзүп турары өөрүнчүг. Ынчалза-даа чон калбаа-биле бай-шыырак амыдыралдыг апарган деп база болбас. Түреңги амыдыралдыг, арагалап чоруур кижилерниң саны, шынап-ла, эвээш эвес.

Тывалар хей дөргүл-төрелдиг чоннарга хамааржыр. Дөргүл-төрел бот-боттарын тыртыжар, демнежир болза эки. Кайы-ла-бир төрел-дөргүл аймак чоннун аразында шыырак-даа амыдыралдыг

база шала чединмес-даа амыдыралдыг улус бар. Бо талазы-биле моол чоннун амыдырап-чурттап чоруур арга-дуржулгазы өөредиглиг. Моолдарның аразында чамдыктары хоорай-суурда-даа чурттап, ажылдап чоруурлар. Ынчалза-даа төрел-дөргүл аймактын аразында албан кайы-бирээзи көдээде мал-маганын азырап, өстүрүп чоруур болур. Ол мал-маганын аразында хоорай-суурларда чурттап чоруур төрелдериниң малы база өзүп-көвүдөп чоруур боор. А хоорай-суурларда чурттап чоруурлары албан-на көдээде чурттап чоруур төрелдеринге дузалашкан, оларга херек чүүлдерни эккеп берген, кажаа-хораазын-даа коптаржып, хоюнуң дүгүн-даа кыргыжып кээп турар боор чорду. Черле ынчаш тыва кижилер мал-маганывысты эки естүрер болзувусса эки. Үлетпүр-бүдүрүлге, тудуг-суур, экономиканың өске-даа адырлары база сайзыразын. Ынчалза-даа чоннун хей кези мал-маганын чурт сынмас кылдыр өстүрер болзувусса, ынчан тодуг-догаа чурттаар бис.

А арагалап чоруур кижилер дугайында — төрел-дөргүл аразында шупту-ла арагалап чорбас боор-дур ийин, арагалап чоруур кижилерни төрелдери хай деп, эде-хере тыртып, ажыл-агыйже хаара тудуп чоруур болза, арагалаашкындан адырлары чийк болур. Чүгле төргүл-төрел эвес, а кожа-хелбээзи, эш-өөрү, таныш-көрүжү — шупту кичээңгей салып, шупту чон демнежир ужурлуг бис.

— Тыва чоннун келир үезинге хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Соңгучуларыңарның чер-чурту Эрзин, Тес-Хем кожууннарның сайзыралыңа хамаарыштыр чүнү чугаалаар силер?

— Тыва чон муң-муң чылдарның дургузунда хевирлеттинип келген улуг төөгүлүг, бедик онзагай культуралыг, шажын-чүдүлгелиг, эрткен-барган улуг оруктуг деп чүүлдү шупту тыва чон, ылаңгыя аныяк-өскен эки билип алыр болза эки. Чоннун бурунгаар чүткүлү күштелир, сүлдези, хей-аьды бедир ужурлуг. Чүгле ынчан амыдырал-чуртталгавыс, ажыл-агыйывыс көдүрлүр. Шак ыңдыг болурунга мен бүзүрээр мен. А Эрзин, Тес-Хем кожууннарның хамаарыштыр — база-ла бүгү Тыва ышкаш — бай-байлак, каас-чурумалдыг, хостуг-делгем девискээрлерлиг, амыдыралчы, ажыл-агыйжы, эрткен-барган улуг төөгүлүг, мерген угаанныг чоннуг кожууннар-дыр. Чоннун күжү-биле бо кожууннар бедик хөгжүлдени алыр, келир үези чараш, бай-шыырак амыдырал-чуртталгалыг болурунга мээң бүзүрелим улуг.

(Телевирлиг парлаан).

Тыва уксаалыг ыт — В.Орус-оолдун чоргааралы.

В.Орус-оол оолдары-биле.

«РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫ» ПОЛИТИКТИГ ПАРТИЯНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА САЛБЫРЫНЫҢ СОҢГУЛДА КАТТЫЖЫШКЫНЫ

**Тыва Республиканың соңгукчуларынга
Россия Федерациязының Коммунистиг
партиязының Төп комитетиниң даргазы
Геннадий Андреевич Зюгановтуң
КЫЙГЫРЫ**

Хүндүлүг эштер!
Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарының соңгукчулары удавас эртер.

Бөдүүн ажил-ишчи кижиге амыдыраары кайы хире берге апарганын боттарынар көрүп тур силер. Пенсия акшазы, ажил төлевири аргажок хензиг-дир, ол ышкаш ажил тывары берге болуп артпышаан. Уругларны өөредери база ажилга тургузары кончуг нарыыдаан. Кайда-даа наркомания, арагалаашкын тергиидеп турар. Россия ядамык, а ооң хамаатыларының хөй кезин түрөңги байдалче улам ыңайлап бар чыдар.

Совет эрге-чагырга чон бүрүзү төлептиг амыдыралдыг, кижиге бүрүзү өөренир, ажилдаар аргалыг болгаш менди-чаагай, улуг назылыг болуру дээш дыка хөйүнү кылган. Коммунистер Сибирьниң калбак-делгем шөлдерин идеккейлиг шиңгээдип база силерниң магалыг чуртунарга экономиканы база культураны хөгжүдүп шыдааннар. Олар кижиге бүрүзүгө халас өөредилгени болгаш эмчи хандырылганын, космосче үнүшкүнү база төлептиг амыдыралды магадаылаан. Совет эрге-чагыргадан өске эки болгаш төлептиг чүве турбаан болгаш турбас-даа.

Бистиң күрүнөвиске тайбың амыр-чыргал болгаш чөптүг чорук база улустарның найыралы — кол үнелелдеривисти камгалап турар бис. Мен силерни соңгукчуларга киржи, автокамгаладылганы, монетизацияны саналдаан, электри энергияны база оран-сава төлевиригге доктаал чок өртектер өзүлдизинге чедирген эрге-чагырга партиязын эвас, а коммунистерни деткиринче чалап тур мен. Эрге-чагырга партиязын Жириновский болгаш өске-даа партиялар деткип турар. Коммунистер силерни кажан-даа мегелевейн турган болгаш бөдүүн күш-ажылчы кижини кезээде деткип турар.

Уругларның пособиелери эвээш дизе, бир чартык муң рубльди, ава кижиге бүрүзү чаа төрүттүнген төлү дээш 30-50 муң рубльди ам-даа алып ужурлуг деп бистер санап турар бис.

Башкының, эмчинин, инженерин, ажилчынның, тараачынның, шериг кижиниң шалыңы эвээш дизе, 10-12 муң рубль турар ужурлуг. Кижиге бүрүзүгө халас өөредилгени болгаш эмчи хандырылганын магадаылап болур деп чүвеге улуг бүзүрелдиг бис. Бистиң күрүнениң чер иштинин байлактары кижиге бүрүзүгө чаагай чоруунга бараан болзун дээш бүгү чүвени кылып апар бис.

Күрүне Думазында амгы үеде бистиң черивистиң бүгү байлаа — чер иштинин байлактарын, сугларын, арга-арыгларын садарының дугайында хоойлулар чыдып турар. Олар күштүг апар болза, бистиң салгалдарывыстың келир үези чегей болур. Бистер күженишкениннеривисти каттыштырып тургаш, чөптүг чорукту, улустарның найыралын болгаш акы-дунма чоруун чедип алып бис.

Силерни соңгукчуларга чалап тур мен! Коммунистерни деткирер, ынчан силерниң эргелеринерни болгаш эрге-ажыктарыңарны — аас-кежиктиг чаш назыны, менди-чаагай улуг назыны, эки ажилды, төлептиг шалыңны болгаш тайбыңны, бажың бүрүзүгө, республика бүрүзүгө национал чөпшээржилгени камгалаар депутаттарлыг болур силер.

Силерге чедишкениннерни болгаш кадыкшылды күзедим! Кады соңгукчуларга киржили, Россия Федерациязының Коммунистиг партиязы дээш бадылаалыңар!

**Тыва Республиканың Улуг Хуралының соңгукчуларынга
«Россия Федерациязының Коммунистиг партиязы» политиктиг партияның
Тыва Республика салбырының соңгукчу каттыжышкынының соңгукчу
мурнунуң программасындан**

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарына коммунист-депутаттарның бүгү-ле хоойлу чогаадыр болгаш херек кырында практиктиг ажил-чорудулганы республиканың боттук социал-экономиктиг көдүрлүүшкүнүн чедип алырынче болгаш ооң хамаатыларының амыдырал деңгелин бедидеринче угланган эрге-хоойлу актыларын ажилдап кылырынга болгаш хүлээп алырынга мөөңнеттинген болур. Кол кичээңгейни үлетпүр болгаш кедээ ажил-агыл бүдүрүлгезиниң хөгжүлдизинче, биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту идеккейли-биле деткиринче, яды-түрөңги, ажил чок чорукту, кем-херек үлгедиишкениннерин, арагалаашкынны болгаш наркоманияны алып эртеринче угландыраар.

Коммунист-депутаттар хоойлужудулга талазы-биле болгаш өске санал-оналы-биле дараазында онза чугула айтырылгарже кичээңгей салыр:

— күрүне өңчүзүн, ылангыя, черни, арга-арыг, суг болгаш өске-даа бойдус курлавырларын хоойлуга дүүшпес аргалар-биле садарын соксадыр;

— электри энергиязының өртээнин болгаш чуртталга-коммунал ажил-агылының, автотранспорт, харылзаа ачы-дузаларына тарифтерниң үндезин чок

өзүлдизин болдурбас;

— күш-ажыл төлевириңиң болгаш күш-ажыл пенсиязының эң адаккы хемчээли амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлинден эвээш эвес деңгелге доктаадырын чедип алып;

— республиканың хамаатыларының чедингир болгаш шынарлыг эмчи хандырылганын, школа, ортумак профессионал болгаш дээди өөредилге черлеринге халас өөредилгени магадаылаар;

— коррупция, мал оорлаашкынны, алкоголизм болгаш наркомания-биле демиселди күштелдирер;

— чаңгыс палаталыг парламентини тургузар, күрүне апараданың ажилдакчыларының санын кызыраар;

— тыва нитилелди эптештирип быжыглаар.

Россия Федерациязының Коммунистиг партиязының Төп Комитетиниң идеккейлиг деткимчези-биле РФКП-ниң Тыва Республика салбыры республиканың турум хөгжүлдизиниң программасын ажилдап кылып талазы-биле, мурнады көргөн национал төлевилелдерниң чамдык объектилерин акшаландыраарының талазы-биле инвестицияларны кириштирериниң талазы-биле боттарының тодаргай санал-оналын саналдап киирер.

Г.Ширшин.

А.Канзай.

В.Кочергин.

В.Содунам.

Э.Манчин.

Хүндүлүг соңгукчулар!

Силерниң хөй кезинер коммунистер совет үеде эрге-чагыргага тургаш, Тываны сайзыраңгай үлетпүрлүг болгаш механизастаттыңан кедээ ажил-агылыг, ооң хамаатыларының чаагай амыдыралын бедидериниң үндезиннери болуп турган социал адырны калбак четкилик болдурганын сактыр болгаш билер боор.

Ам ол бүгүнүң «демократтыг реформаларының» чылдарында канчаар урегдеттингенин, узукаттыңанын чүрээвисте аарышкылы-биле көрүп тур бис.

Төрөөн Тывавысты болгаш ооң кайгамчыктыг чону дээш ханы сагыш човавышаан, бис база катап эрге-чагыргага киреринге, республиканың моон соңгаар хөгжүлдизинге эң-не идеккейлиг киржири-биле Улуг Хуралдың депутатынга боттарывыстың кандидаттарывысты депшиткен бис. Бис эрге-чагырганың бүгү органның, хөй-ниитиниң, Тываның бүгү патриоттарының күженишкенин сырый каттыштырар, эвилелдээри-биле идеккейлиг ажилдаарына белең бис. Ону кылып шыдаар-даа бис.

Бисте организаакчы болгаш удуртур ажилдарның арга-дуржулганы бар, а эң-не кол чүүл — Тываның турум хөгжүлдизи дээш ажилдаар база ооң хамаатыларының мурнунга харысалганы хүлээнир күзелювис бар.

Бистиң Улуг Хуралдың депутатынга кандидаттар даңзызында аныяк-даа, республикада билдингир-даа кижилер бар. Олар дээрже: Григорий Ширшин — республиканы 18 чыл дургузунда чедишкенин удуртуп

келген удуртукчу, Алдын-оол Канзай, Владимир Содунам — дуржулгалыг партия ажилдакчылары, Владимир Кочергин — Хоойлужудулга палатаның медээ-аналитиктиг эргелелиниң даргазы, Экер-оол Манчин — сайгарлыкчы. Бистиң командавыста «Балгазын» кедээ бүдүрүлгө кооперативиниң кол экономизи Ким Оюн, «Макаронпром» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң кол специализи Чечек-оол Доспан, башкылар Марина Ярмова болгаш Мариана Сурунчап олар кирип турар. Чогаалчы Маадыр-оол Ховалыг, сайгарлыкчы Орлан Канзай база аныяк коммунист Игорь Швец чаңгыс мандаттыг округ талазы-биле Хоойлужудулга палатаның депутатынга кандидат болуп турар. 10 кижиге Төлээлекчилер палатаның депутатының кандидаттарына депшиттирген. Бистиң командавыста элээн каш кожууннарның нам удуртукчулары кирип турар.

Хүндүлүг соңгукчулар!

Бис силерниң деткимчегерге бүзүрээр бис. Бодувустуң ээлчээвисте силерниң бүзүрелиңерни шыңзыдар дээш ажилдаар бис.

Компартияның төлээлери дээш бадылаңар, олар — ээ-харысгалыг, кедилиг болгаш бүзүрелдиглер!

«Россия Федерациязының Коммунистиг партиязы» политиктиг партияның Тыва Республикада девискээр салбырының соңгукчу каттыжышкыны.

(Халас парлаан).

Парлаалга конференциязы

«Чаңгыс демниг Россия» Бүгү-россияның политиктиг партиязының Тывада девискээр салбырының парлаалга төвүнге Россия Федерациязының Күрүне Думазының Хөй-ниити каттыжышкыннарының болгаш шажын организацияларының херектериниң талазы-биле комитет даргазы, «Чаңгыс демниг Россия» фракциязының кежигүнү Сергей Попов парлаалга конференциязын сентябрь 26-да эрттирген.

Сергей Александрович Тыва Республикага келгеш, ийи хүнүнү дургузунда элээн каш ажилчын ужуражылгаларны эрттирген. Сентябрь 25-те Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак, Тыва Республиканың Прокуратуразының, ИХЯ-зының, РФ-тиң Федералдыг айыыл чок чорук албанының ТР-де эргелелиниң, Федералдыг үндүрүг албанының ТР-де эргелелиниң удуртукчулары-биле ужурашкан. Сентябрь 26-да «Тываэнерго» ажык акционер ниитилелиниң (ААН), «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы ААН-ниң коллективтериниң кежигүннери-

ХӨГЖҮЛДЕНИ КИЧЭЭНГЕЙГЕ АЛГАН

биле ужуражылгаларны эрттирген.

Күрүне Думазының комитет даргазы журналистерниң айтырылгарына харыылап тургаш, ол Сибирь федералдыг округ-тун координатору болуп турарын дыңнаткаш, федералдыг төп Сибирьге улуг кичээңгейни салып, ооң ажил-агылының чоруп турарының, бурунгаар хөгжүлдизиниң айтырылгарын шиитпирлээрин чугулага көрүп турарын демдеглээн. Ынчангаш бо ажил-херектер кайы хире чоруп келгени-биле таныжар, чүүже кол кичээңгейни салыры чугула болу бергенин билип алыры-биле сургакчылап чедип келген.

Күрүне Думазына Россия Федерациязының 2007 чылда бюджетиниң төлевилелин чугалажып көргөш, бирги номчулгага хүлээп алган, амгы үеде ону ийги номчулгага белеткеп турар. Келир чылдың бюджетиниң төлевилелинде кайы-даа чылдардан хөй акша-көпөек көрдүнгөн, ылангыя мур-

нады хөгжүдөр дөрт национал төлевилелди боттандыраарына чарыгдар хөрөңгини 1,5 катап өстүргөн. Чуртталга-коммунал ажил-агылыга, орукка чарыгдар акшаны көвүдеткен. «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партия 2007 чылдың бюджетиниң төлевилелин быжырымчалыг кылырынче кичээңгейни салып турарын Сергей Александрович чугаалаан. Оон ыңай депутат регионнарның хөгжүлдизинге чарыгдар хөрөңгилерни бюджетте көрүп турарын база айткан. Тыва Республикага немелде эвээш эвес рубльди бээр телевилетиниң турар.

Бо чылдың октябрь 8-те Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарының соңгукчулары эртер, депутат мандады дээш демисел берге болурун, ылангыя политиктиг партиялар аразына ол шыңгыы болурун депутат чугаалаан. Ам эртер соңгукчуларга политиктиг партияларның Тывада беш салбыры киржир. Соңгукчуларга белеткелдер, суртаал ажылы республи-

ликада кидин түлүк чоруп турар, ону анализтеп көөргө мында чаартылгалар, чогаадыкчы эгелээшкенин эвээш, колдуунда эрги хевээр, моон алырга соңгукчулар мурнуку деңгелге эртер хирелиг болуп турар. Чүгле «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партия тодаргай ажил-херектерниң партиязы болгаш чугула ажилдарны чорудар шиитпирлерни хүлээп алгаш, оларны амыдыралга боттандыраар хемчеглерни апар турар, ынчангаш бо партияның ажил-чорудулганы чоннуң деткимчезин апар турарын депутат чугаалаан.

Соңгукчуларның түнелдери соңгукчуларның сөзүндөн азы бадылаашкынында хамааржыр, олар чурттуу чаартыр, хөгжүдөр, чоннуң эргелерин камгалаар, амыдыралын экижидер дээш быжыг турушту ажилдап турар партияны, кандидатты деткир дээрзинге бүзүрелин комитет даргазы чугаазына илереткен.

Бистиң корр.

Социал бюджет -2007

КҮРҮНЕНИҢ ЧАРЫГДАЛДАРЫ ӨЗЕР

2007 чылдың бюджетиде – российский парламентаризмнің төөгүзүндө болуп көрбээн онзагай таварылга. Ооң кол социал ужурдузазы — Россияның Президентинин кадык камгалалының, өөредилгениң, кедээ ажилгайының болгаш чедингир орансаваның адырынга айтып тодараткан национал төлевилелдери болур. Бир эвес ийги номчулгада оларга 116 млрд. рубльди үндүрүп бээр көрдүңүз турган болза, үшкү номчулгада ол түң 136 млрд. рубльге чедир өскөн.

Күрүне Думазының Күш-ажыл болгаш социал политика талазы-биле комитетинин удурткучу, «Чаңгыс демниг Россия» партияның кежигүну Андрей Исаев бюджеттин төлевилелин «эргилделиг» деп адаан. Ооң санап турары-биле алырга, социал сорулгаларга чарыгдалдарны өстүргени дээр-ле, «күрүненең кижиге, социал политика же илеси-биле тодарап келген эргилдениң дугайында» херчилеп турар.

2007 чылдың бюджетинде социал чарыгдалдар ниити фондунун чарыгдал кезээниң 79 хуузу болуп турар.

Социал политикаңың кол чепсектерин бирээзи пенсия системасы болур. «Чаңгыс демниг Россия» партияның баштыңы Борис Грызловтуң чугаазы-биле алырга, «пенсияларның ийчаңгыс өстүрүлгези-биле кызыгаарланган ажы чок, пенсия системаның чаартылганың айтырыгларын бүрүнү-биле сайгарып көөр херек». «Чаңгыс демниг россияжилерниң» баштыңының санап турары-биле алырга,

пенсияларның өстүрүлгези «эрегейлээн» эвес, а «боттук» болур ужурлук. Чижээлээрге, Күрүне Думазында «Чаңгыс демниг Россияның» фракциязы бөгүн Ыраккы Чөөн чүкте чурттап чоруур назыдап-кыраан кижилерниң айтырыгларынче онза кичээнгейни угландырып турар. РФ-тиң саң-хөө сайыды А. Кудрин-биле ужуражылгага депутаттар негелделиг туруштуун көргүскеннер, ынчангаш Ыраккы чөөн чүкчүлерниң пенсияларынга немелделерниң талазы-биле эгелээшкини 2007 чылдың бюджетин чугаалажып турар үеде кириер.

Чороттунуп турар пенсия реформазының кол идеязы болза, чыгдынган пенсия акша-хөреңгилеринин боттук орулгаларга үндезилеттинген болуру база пенсионерлерниң төлептиг амыдыралын хандырган турары болур. Бюджеттин социал угландырышкыны пенсияларны индексастаар, пенсионерлерниң амыдыралының деңгелин бедидер органы берип турар. Президент В.В.Путиниң салган сорулгасы-биле холбаштыр пенсияларны 20 хууга өстүрер.

2007 чылдың күрүне бюджетинин чарыгдалдыг кезээ 2006 чылга деңгээрге, 130 млрд. ажыг рубльге өзер. Ол акша-төгериң россияжилерниң амыдыралының деңгелин бедидеринче, регионнарны деткиринче, орук четкилерин сайзырадырыңче угланар.

Кадык камгалалының, чурттаар оран-саваның, өөредилгениң болгаш агроулетпур комплекзиниң шынарын бедидеринче улуг кичээнгейни угландырган. 2006 чылга деңгээрге, келир чылдың бюджетинин төлевилелинде мур-

нады хөгжүдөр национал төлевилелдерниң акшаландырышы-кынын 1,5 катап көвүдеткен.

Бюджеттин инвестиция кезээн элээн улгаттырган. Инвестиция фондузундан аңгыда Венчурлук фонду тургузары база көрдүнгөн. Россияның Президентинин парламентинин хөйү-биле ужуражылганында-ла «Чаңгыс демниг Россия» фракциязының баштыңы Борис Грызлов Венчурлук фондуну күрүнеден деткиринин эргежок чугулазынче кичээнгейни угландырган.

Эрткен чылдарның бюджеттеринге көөрдө, 2007 чылдың бюджетиде чамдык ылгавыр талаларлыг. «Чаңгыс демниг Россияның» фракциязы келир чылгы бюджетти «стратегтиг төлевилелдерниң бюджетиде» кылдыр санап турар. Ооң инвестиция кезээ эрткен чылдыгына деңгээрге, 30 млрд. ажыг рубльге улгаткан болгаш 110 млрд. рубль болган. Федералдыг адресстиг инвестиция программаларын трансферттер таварыштыр акшаландыраынче шилчээни келир чылын регионнарны оондаа улуг бот-тускайлаң болурун хандыраар.

Социал бюджет, чугаажок, курук черге төртүтүнүп келбээн болбай аан. Ооң хевирлеттеринге хөй-хөй чылдарның белеткели, казактың болгаш парламентиниң сырый кады ажилдажылгазы, Күрүне Думазында «Чаңгыс демниг Россия» фракциязының эгелээшкини салдарлыг болган. Кижилерниң амгы болгаш келир үезинин дугайында сагыш чо-ваашкын 2007 чылдың бюджетинин кол ылгавыр талазы болур.

(Төлевирлиг парлаан).

«Амыдырал партиязы» — ырбакчылар

бөлүглежилгези-дир!» —

деп, Тываның чурттакчыларынга бодунуң теле-кыйгырыыңга РЛДП-ниң баштыңы, РФ-тиң Күрүне Думазының оралакчы даргазы Владимир Жириновский медеглээн

Партийжи удурткучунуң республикага аалдап келишкенин үр болбаан. Каш-ла шак. Узун орук Жириновскийни могадып, шыла-дыпкан деп чүүл дораан-на каракка көскү. Ынчалзак оңдугу байдал безин ооң чугаазының чидинге, ширининге салдар болбаан.

Ында кижиге кайгаар чүве чок — кол РЛДП-жиниң келгениниң чылдагааны республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының соңгулда кампаниязы-биле холбашкан.

Күрдүмүң Даргазының оралакчызы республиканың политиктиг байдалын эки билирин көргүзүп, соңгулда чорудулганының бүгү киржикчилеринге, ооң иштинде «Амыдырал партиязынга» бодунуң характеристиказын берген. «Амыдырал партиязы ырбакчылардан тургустунган-деп, Жириновский чугаалаан, — а «Төрөөн чурт» Күрүне Думазынче безин хоойлу-дүрүмгө дүүшпес арга-биле эрте берген, эрте бергеш, дораан-на аңгы-башкаланып чоруй барган, а ам партиялар бузундулары болур ол кижилер кандыг-бир каттыжышкын тургузарын оралдажып турар».

Теманы уламчылап тура, ол мынча деп немээн: «Амыдырал партиязының ады безин чиктиг. Удурланышкынның утка аттың бодунда сиңген. Чүл, өске партиялар — өлүм партиялары болуп турары ол бе? Мен бодаарымга, ындыг чүүл соңгукчуларны дорамчылап турар».

Коммунистер дугайында Владимир Вольфович кезээде онзагай «ынакшыл»-биле чугаалаар. «Чоокта чаа силерге Видманов кээп чораан-дыр. Суртаал чору-

дуп, мактанып, Россияның Чазан бактап-даа турганы чадавас. А мен бодумнуң ээлчээмде немексей-дир мен: Виктор Видманов (Компартияның албан езузунуң эвес кассири — редакцияның тайылбыры) болза, Росагроулет-пүртүдүгнү баштап турар кижидир. Езулуг-ла бо организация кедээге бажыңнарны тудар ужурлук. Бажың-балгаттар чок, а акшатөгериң РФКП-же чоруй барган».

Жириновский ооң аңгыда амгы үеде дыка хөй янзы-бүрү партиялар болгаш политиктиг каттыжышкыннар тургустунуп турар, ынчалза-даа оларның боттук ажил-херектери эвээш деп демдеглээн. «Олар бүгүдениң соңгукчуларга азазас чүвези-ле чок, ынчалзак аксы-сөзүн эзелес» деп, ол чугаалаан. Кончуг улуг чурттун база улуг курлавырларның ээзи болганда, Россия бодунуң келир үезин чайлыг хандыраар шинектиг деп Владимир Жириновский айтыпкан. Чүгө чаңгыс командага ажилдаар херек. Ооң көрүп турары-биле алырга, ындыг команда бар. Ол ажилды түңгөлдери тода көскү. Чурт экономиктиг көдүрлүүшкүндө турар, ону амгы президент Владимир Путин парламент-биле кады чедип алган, ол парламентиң башкарыкчы партия — «Чаңгыс демниг Россия» деп чүүл кижиге бурузунге билдингир. Владимир Вольфовичиниң санап турары-биле алырга, «Чаңгыс демниг Россияда» тода идеология, политика, экономиктиг хөгжүлдениң программазы бар. Ол бүгүден аңгыда ону президент база деткип турар.

2006 чылдың сентябрь 26-да № 124 «Тувинская правда» солундан кызыра очулдурган.

Кызылдың №1 школазының юбилейинге уткуштур

ТОЗАННАПКАШ, СОРУК КИРГЕН...

Республиканың бир дугаар болгаш эң улуг №1 ортумак школазы Тыва Арат Республика безин тургустунар мурнунда, Урянхай край Россияның протектораты кылдыр чарлаттыңан соонда, ийи-ле чыл эрткенде — ыраккы 1916 чылда Белоцарск хоорайга, Улуг-Хемниң эринге ажыттыңан. Бо хуннерде 90 харлаан школа алдарлыг болгаш төөгүлүг орукту эрткен.

Кажан школа ажыттынып турда, ол тускай бажың чок турган. Чаңгыс класстың 47 өөреникчизиниң кичээлдээр чери — орус хамаатыларның эргелелинин караңгы барагы. Биче соңгаларлыг класска чырык четпес боорга, өөреникчилер үстел каан өзектиг дең кысып алырлар. Шак ындыг байдалга школаның баштайгы болгаш кара чаңгыс башкызы А.М.Богатков уругларны үжүк-бижикке өөредип эгелээн, а ынчан өөредилге хүнү мөргүл-биле эгелээр турган.

Эрткен чүс чылдың 20-30 чылдарында Тывага дыка хөй улуг болушкуннар болган. Россияга өөскүүн хамааты дайынының чалбыжы тыва черни база «өрттендир» чип эрткен, бот-тускайлаң ТАР тургустунган, республика боду казактыг, үжүк-бижиктиг апарган. Ол үеде Кызыл кылдыр эде адаттыңан хоорайга 1932 чылда бир дугаар ийи каът бажыңның таван салган болгаш 1935 чылда ажылгалга кирген. Ол бо хуннерде 90 харлап турар бо школаның бажыңы болган. Ынчан ССРЭ-ден чаладып келген баштайгы орус башкылар школага ажилдап эгелээн.

Дайын чылдарында фронтуге школадан ССРЭ-ниң он-он хамаатылары чоруткан. Башкылары-

биле кады үстүкү класстарның өөреникчилери кады кыйгыртып турган таварылгалар бар. Оларның аразыңга бо школаның өөреникчизи турган Михаил Бухтуев база чораан. 19 харлыг танкист тулчушкун үезинде хып турган танкызы-биле немец-фашистерниң куяк поездинин үстүрүп, маадырлыгы-биле өлгөн. Кызылдың №1 ортумак школазы бо хуннерде Совет Эвилелиниң Маадыры М.Бухтуевтиң адын эдилеп турар. Ооң өөренип чорааны эрги школаның фойезинде маадырның чуруун, бот-намдарын бижээш, аскан. М.Бухтуевтиң хөрек тураскаалы чаа школаның музейинде база тургустунган. Чылдыңна бирги классчыларга ооң дугайында байырыг чыскаалды школага эрттирери чаңчыл апарган.

Бо алдарлыг школага аңгы-аңгы чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери башкылар И.И.Галкин, Г.А.Мамонтов, директор А.М.Леонова, күш-ажыл башкызы Г.П.Симаков, 40 ажыг чылдар иштинде орус дыл башкылап чоруур С.А.Стремоусова, сан эртеминин башкылары В.И.Миронова, Г.П.Борисова, Е.А.Павлова, башкылар З.Ф.Борисова, В.Д.Прокопьева, И.И.Агбан, хоорайның улус өөредилге комитетинин амгы даргазы Г.И.Гостева

дээш, он-он өске-даа башкылар ажилдап чораан.

Школа бодунун доозукчулары — төөгү эртемнеринин доктору, профессор Зоя Доржу, эртемден угбашкылар Ольга биле Галина Хомушулар, уран чүүл эртеминин кандидаты Айлана Күжүгет, актриса Галина Мунзук дээш, өскелер-биле база чоргаарлары.

Ортумак школаның эң билдингир доозукчузу — Россияның Маадыры, Армия генералы болгаш федералдыг сайыт Сергей Шойгу деп чүвени республикада дынчаваан кижиге чок. Ол төрөөн школазының юбилейинге бо чылын киржири-биле келир деп турар. Бо удаа долузу-биле дериттинген компьютер класзын эрги школазынга белекке берген. Ону бо хонуктарда эптеп доозуп турар. Сергей Шойгу он чыл бурунгаар школазынга аалдап кээп чорааш, кончуг улуг глобусту белекке бергенин улус сактыр.

Школаның амгы директору, РФ-тиң алдарлыг башкызы Р.Н.Хайманова. Ол чүгө Кызыл хоорайның эвес, а республиканың эң

улуг школаларының бирээзин 20 чыл иштинде үзүктел чок удуртуп турар. Школаның амгы үш каът чаа корпусу 1988 чылда, ол директорулаш, ийи чыл болуп турда ажылгалга кирген. Төлевилел-биле 1160 өөреникчиге санап каан школада бо өөредилге чылында 2312 кижиге өөренип, 127 башкы ажилдап турар. Оларның аразында РФ-тиң алдарлыг башкызы, 6 ТР-ниң алдарлыг башкызы, Улус өөредилгезинин тергиннери 15, Ниити билигнин хүндүлүг ажилдакчылары 14, дээди категорияның 37 башкызы бар.

Бөгүңү №1 школа дээрге үениң чаа негелделеринге болгаш ажилдың байдалдарыңга дүгжүп турар улуг өөредилге албан чери болур. Чеже-даа үе берге болза, школа улум сайзырап, чаа-чаа чогаадыкчы дилээшкени-биле ажилдап турар. Чыл санында класстар саны көвүдевишаан, бо хуннерде 88 класс бар. Оларның бирээзи кадет класс. Уруглар аңаа камгалакчының үндезинерин шингээди ап турар. РФ-тиң Онза байдалдар яамызының Хамааты камгалал академиясында бо школадан 6 доозукчу өөренип турары солун.

Школа чаа өөредилге программасы-биле чедишкениң ажилдап турар. Чурттуң эки ажилды ниити билиг өөредилге албан черлеринин аразыңга чарлаан Бүгү-россия конкурзунга тиелекчилерин санынче киргеш, 1 миллион рубль-биле шаңгаткан.

Ол школаның амгы байдалын, ында өөредилге-кижизидилге ажилының кандыг байдалда чоруп турарын херчилеп турар. Чүгө сөөлү 5 чыл иштинде школаны 16 кижиге алдын, 27 кижиге мөңгүн медальдар-биле дооскан.

Дыка хөй уруглар хоорай, республика болгаш девискээр чергелиг эртемнер олимпиадаларының тиелекчилери болгаш шаңгалдыг черлеринин эдилекчилери. Школа база боду чылдыңна янзы-бүрү эртемнерге улуг-биче олимпиадаларның шөлү апаар. Ниити билиг школаның башкылары Тываның дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлеринге өөредилге-кижизидилге темаларыңга янзы-бүрү лекцияларны чылдыңна номчуп турар. Школаның өөреникчилеринин уран чүүлге болгаш спортка салым-чаяаныңлары республикада хамаанчок, чуртта безин билдингир.

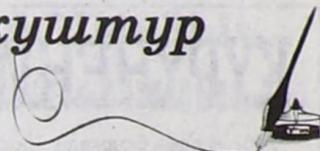
№1 школа республиканың дыка хөй албан, культура черлери-биле болгаш спортчу организациялар-биле демниг ажилдап турар. Уругларның өөредилге болгаш кижизидилгезинге хүнүнүн чогаадыкчы езу-биле ажилдаары республиканың эң эки ажилдыг школаларының бирээзиниң девизи апарган. Ол ындыг турар-даа ужурлук, оон башка бо ортумак өөредилге черин чүге БИР ДУГААР ШКОЛА дээрли!

Бистиң корр.

Чуруктарда: школаның амгы эге школазының эрги бажыңы; москвачыларның барык 20 чыл бурунгаар уругларга белек кылдыр тудуп бергени үш каът школазы.

Башкы хуңцуге уткуштур

ЭЖИМ ДУГАЙЫНДА СӨС

Россия Федерациязының Чазааның бедик шаңналынга төлептиг болган Чаа-Хөл ортумак школазын 1958 чылда тыва 10-гу классты 16 кижиде доостувус. 10 ажыг кижиде башкының мергежилин шилип алгаш, дээди эртемни чедип ап, аныяк салгалды өөредип кижизидер буянның үүле-херекке бараан болуп чордувус. Чаңгысклассчыларывыс Самбың-оол, Январина Суваңнар, Надежда Седипей, Лариса Кушкаш, Иван Седен төрөөн школазынга хөй чылдарда ажылдааннар, чамдыктары ам-даа ажылдап чоруурлар. Бо одуругларның автору база төрөөн школазы бедик шаңналга төлептиг болганынга сагыш-сеткилин ханызындан өөрүп, чоргаарланып чорууруну солун дамчыштыр илередип, школаның коллективинге байыр чедирип тур мен.

Башкы хуңунуң бүүдүзүнде Чаа-Хөл кожуунуң школаларынга эге класстар, төөгү, эрге-хоойлу эртемнерин башкылап, өөредилге эргелекчилеп, директорлап, өөредилге килдизинге инспекторлап ажылдап чорааш, «адының бажы хоя берген» чаңгысклассчы эживистиң ат-сывын Иван Байырович Седен дээр. Чаа-Хөлде ону танывас, билбес кижиде ховар. Чаа-Хөл суурнуң аныяк салгалы — шупту ооң өөреникчилери. Баштай педучилище, оон педагогика институтун дооскан.

Эжим-биле Чаа-Хөл ортумак школазының 8-ки класзынга өөрени бергеш таныштым. Ынчан көдээ школаларның 7 класс доосканнарын кожуун төвүнүң школазынга өөредип турган. Оон эгелээшле эжимниң амыдырал-чуртталганының сөөлгү хуңнерин дээр эдержип, харылзажып чораан бис. Ол Чаа-Хөлде, мен Сүт-Хөлге, Улуг-Хемге, Эрзин-Теске башкылап чордувус. Ооң башкылап ажылынга эрткен оруун мен база шак ындыг-ла янзылыг эртип чораан кижиде болдум. Школага Иван дыка шевергин кеттинер кижиде, арын-шырайы чарашсымаар, хүлүмзүрүг ыравас. Тырың

мага-боттук, толтук-томаанның бүүдүштүг, эш-өөрүнге аажок дузааргак, херек апарганда, чүндү даа харамнамас. Шала чандашсымаар дурт-сынның, күш-культура кичээлдеринден хостаан-даа болза, бистерден чыда кагбас, кашпагайын кижиде кайгаар. Холунуң үжүү шевергин, эге класстарга чараштыр бижиринге бештерге өөренип чораанын чоргаарал-биле сактып чугаалаар кижиде.

Башкының чымыштыг ижинге хөй чылдарда бараан болуп чораан эжимниң дуңмазының сактышкыны:

— Авамның чугаазы-биле харашкыже үнгөн, дөрт харлыында кылаштаза-ла, ужуп, туруп, «самнап» турар, бир боду өскезинден бир карыш кыска болган. Улгады бергиче авазынга кавайын сөөртүп эккеп бергеш, кавайладып алгаш удуур турган, ынчаар удуурга багай кижиге эптиг, чылыг болган чадавас. Школага туругу же авазының чанындан ыраваан, далган, тараа соктаар, быжыраар, аш-чем кылыр, а дуңмалары-ла мал-маган кадарар, чамдыкта акызын артыктаар, өгге-ле олурар, өшкү, хөй кадарбас суг дижирлер. Ававыс Иванга аажок,

өөренири кончуг оглум дээр. Шынап-ла, авамның сагыжы амыраан, дун оглу дээди эртемниг башкы кижиде болган чүве. Ававыстың алыс төрөөн ада-иези мөгелер ораны Сүт-Хөлдүң Ишкин чурттуг, бичии чажындан-на Үрбүн, Изиг-Кара, Карабай чурттуг кончуг кайгал Сат Яңмаа дээр кырганачавыс уруг кылдыр азырап алган. ТАР үезинде ооң чыраа, челер ады республика чарыжынга каш-даа удаа эрткен боорга, «чүгүрүк аъттыг Яңмаа» дижир турган. Ол аът Чанзаң-мээр деп бай кижиниң чылгызындан үнген кулун деп төөгүлүг. Ол аъттың соонда Эрзин-Тестин аъттары чарыштарга эртип кээр апарган дээр. Ававыс алды ажы-төлдү төрээш, өстүрүп, эртем-билигге чедирип кааш, 84 харлыында бурганнаан.

Улуг акывыс болгаш ада-иевиз харысалгалыг, бистерни, дуңмаларын азырап, эртем-билигге чедирип, амыдырал-чуртталгавыс тутчуп, амыдыралының сөөлгү тыныжынга чедир дузалашкан буянның-ла кижиде болгай. Хөй-ниитичи Чаа-Хөл суурнуң соңгудула унастогунуң халаттынмас даргазы болуп чораан, эрге-хоойлу эртемниң башкызы боорга, бот-өөредилгелиг шагдалар Иван Байыровичке курс ажылдарын бижидип ап чордулар. Оларның чамдыктары аңгы-аңгы кожууннарда иштики херектер килдистерин даргалап-даа чоруурлар-дыр-ла — деп, мал бригадирлеп, салбыр даргалап, прорабтап ажылдап чораан, амгы үеде Булуң-Терек суурда чурттап орад дуңмазы Эрес-оол Байырович сактып чугаалады.

Иван класзының политинформатору чораан, ооң поли-

тиктиг билии шыырак, делегейде кайда, кажан, чүг болганын бо-ла радиодан дыңнаан, солундан номчаан-на боор. Ынчангаш-ла хөй-ниитичи болуп, агитатор, пропагандист, партия эге организация секретары, соңгудула комиссиязының даргазы, секретары дээр ышкыш хөй-ниити даалгаларын күүседиринге школага-ла белеткенип эгелзэн-дир деп болур.

Төрөөн кожуунуустуң, школавыстың юбилейлеринде эжим-биле доктаамал дужуп, аал-оранынга хонуп, дүжүп, ооң өөнүң ишти Күнзеңмааның (ол база аравыста ам чок) чөмзиг холдары-биле белеткеп кылган амдангы аш-чөмчү чөмчүлүк чип ора, эртем-барган үелеривисти, ужурлардывысты, школачы, студент чылдарывысты, чаңгысклассчыларывысты сактып, хөөрежип шагла бооп чораан бис. Төөгү эртемниң башкызы болгаш, Чаа-Хөл ортумак школазының музейиниң ажыл-чорудулганын чаңгысклассчы хоочун башкы эжи Самбың-оол Монгушович-биле иелээ удуртуп-даа чордулар. Юбилейлер үезинде школаның музейин сонуургап көрүп шаг болган кижиде мен. Ында кожуунуң, школаның, суурнуң төөгүзүн ылаптыг-ла көргүзүп каан. Тыва эки турачыларга тураскааткан булуң суг аяныг-ла дериттинген. Аңаа чоокку чылдарга чедир Чаа-Хөл суурга чурттап чораан эки турачы Андрей Навачыганович Сундуй-биле өөреникчилер, аныяк-өскөн ужуражылгалары эрртирп шаг болганнар. Чаа-Хөл ортумак школазының ат-алдары республикада, Россия девискээринге алгып, бедик шаңнал-макталга төлептин чүгле школа музейиниң чижээнден-не

көрүп болур-дур. Музейниң амгы үеде эргелекчинге, чөвүлелиниң кежигүннери өөреникчилерге хөй-ады көдүрлүүшкүңүг өөренип, ажылдаарын, хоочун башкыларыңар Иван Байырович, Самбың-оол Монгушовичиниң эгелеп кылып каан үүле-херзэн чогаалдыкчы, чаартыкчы езу-биле уламчыларын күзедим. Школа музейиниң экспонаттары немежип, көвүдөп-ле турзунам.

Башкы эжимниң дугайында кыска сактышкынымын доозуп тура, 48 чыл бурунгар бышкан билгиниң аттастадын холдарымга тутсуп бергеш, амыдыралдың карак четпес делгем оруунче үдөп каан база эжим Иван Байыровичиниң ажылдап чорааны төрөөн Чаа-Хөл ортумак школавыстың башкылар коллективинге, ооң өөреникчилеринге, техниктиг ажылдакчыларынга, чаңгысклассчы башкы өөрүм — Чаа-Хөлде Январина (Люся), Самбың-оол Суваңнар, Надежда Седипейге, Лариса Саакка (Донгакка), бичии Болат эжимге, Эрзинде Любовь Дамба-Хууракка, Шагаан-Арыгга Амбырал Даржайга, Эйлиг-Хемде Ховалыг Чечек-оолга, Кара-Хаакта Ульяна Бегзиге, Каа-Хем кожуунда Экер-оол Кара-Салга база мени өөредип чораан башкыларым Ак-Туругда Роман Серемаевич Хунай-оолга, Василий Опаевич Өлчөйге, хоочун башкы акым Партизан Дүлүшович Дамба-Хууракка Башкының хүнү таварыштыр байыр чедирип, кадык-шылды, аас-кежикти, аал-ораның чагумчаны, ажыл-ижинге чедишкенин күзедим.

Хүндүткел-биле,
Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК,
хоочун башкы.

УЛУГ-ООРУГА амыдыралчы кичээл

Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг ортумак школазының баазыныга алды чыл бурунгар шенелде шөлчүгеш ажыттынган. Тывада ады алгаан ус-шеверлер уругларны хээни чурдурунга болгаш ону ыяшче дүжүрүп каастаарынга, чонар-даш-биле ажылдаарынга болгаш ону чонарынга база тыва уран дааранылгага болгаш бо бүгүнүң технологиязынга өөредип турар.

Ындыг болбастың аргазы чок. Чонар-даш-биле янзы-бүрү дүрзүлери болгаш ову-хевирлери чазаарыга сурагжаан мастерлер хөй нуруузунда Бай-Тайганың хойнунда чыдар улуг эвес суурдан үнгенин билер бис. Кызыл-Даг сумуздан үнген сураглыг даш чонукчулары Монгуш Черзи, Хертек Мижит-Доржу, Хертек Тойбу-Хаа, Саая Көгел, Салчак Владимир, Сергей Кочаа дээш, өскелериниң-даа аттары бүгүдөге билдингир. Ынчангаш шенелде шөлчүгештиң эртем талазы-биле удуртукчузу ТывкУ-нуң тыва дыл кафедрасының доцентизи, филология эртемнериниң кандидады Клара Доржунуң: «Ук уран чүүлге кижиде болган хандыкшывас, аңаа төрүмелинден сонургалдыг, харын-даа ус-шевер, «алдын» холдуг ада-өгбе ызыгуурун салгаан тускай чаяанныг улус олче оруун тывар. Бүгү делегейни магадаткан мастерлерниң салым-чаяанын, күжүн, талантызын, угаанын амгы салгалга арттыра-биле Кызыл-Даг ортумак школазы 1989-90 өөредилге чылындан эгелеп улусчу ус-тывышты өөредип талазы-биле шенелде шөлүн тургузуп ажылдай берген» деп бижзэн сестери шенелде шөлчүгештиң чагай сорулгазын бадыткап турар.

Ооң баазында бодунуң мергежилин уругларга дамчыдып чоруурларның бирээзи Көгел Мижитеевич Саая Россияныг Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, И.Репин аттыг күрүне шаңналының лауреады, «Шылгараңгай күш-

ажыл» деп медальдың эдилекчизи.

Ол сентябрьның 17-ниң болчак каан-биле дөмөй хиндинде хир чок каан хүнүнде «Тыва хээни чурдуру болгаш ону ыяшче дүжүрүп каастаарының технологиязы» деп эртемге Кызыл-Даг ортумак школазының үстүкү класзының өөреникчилеринге суурдан 13 км черде турар Улуг-Ооруг деп черге баштайгы экскурсия-кичээлин эрртирген. Кирилде кичээлди эртирер кылдыр шилип алган чер кайгамчык чараш, үе-дүптөн бээр Бай-Тайга малчынарның чайлаа, аңмеңниң, те-чуңманың ораны болганы анаа эвес. Уругларны бичиизинден тура чараш чүүлду эскерип, ону магадап, хумагалал билер кылдыр өөредип — ус-шевер башкыларның сорулгаларының бирээзи. Дыдыраш булуттарның угулзазын, адыш оюунда чонар-дашта чаштыңан тениң самын, октаргайның делгеминде чүгүрген сылдыстың чырык изин, тыва аптараның будук дегбзэн арнында хээниң сомазын сагыш-сеткилдин көрүжү-биле даап эскерип каар уругдан сөөлүндө ус-шевер, чурукчу, чок-ла болза сеткили чараш кижиде үнүп кээп болурунун магадылалы улуг. Улуг-Каът-Аксын дургаар коолаан дагылы черниң суунуң даажы бойдустан мөңгө ырызы болуп чаңгылган. Мөңгүлек-Тайгазындан баткан Ооруг хеминиң эрининге шагдан тура өгбелерниң чайлаглап чораан аалдарының орну орук ара, ындамында көзүлгүлээр. Бойдусче

үнүүшкүңе өске-даа киржип турган башкылардан уругларны өг орну базып болбас деп чагып чоранын дыңнааш, тыва чоннуң амыдыралының дургузунда базым бүрүзүнде сагып чораан дүрүмнери шак-ла мындыг хевирлиг ажы-төлдүң угаанынга чайгаар-ла сиңип чоранын бодап кээр болдум.

Хоочун тыва ус-шеверлеривистиң ховар мергежилинин чажыттарын салгалдарга янзы-бүрү чылдагааннар-биле дамчыдып берип шыдавайн чыткаш, «кызыл-дустап» чоруй баары хараданчыг. Ынчангаш Тывавыстың янзы-бүрү булуңнарында билдингир мастерлеривистиң өгбелеринден тура дамчып келген чиңгине тыва эдилелдерни, каасталгаларны, алгы-кештен кылыгыларны сомнаарының уран чаянын салгалдарга арттырар дизе, кылыр ужуруг чүүлдер-ле хөй. Бо талазы-биле республиканың школаларында янзы-бүрү угуланышкыныг ажылдап турар шенелде шөлчүгештерниң ажык-дузасын үнелестин аргазы чок.

Көгел Мижитеевич кичээлдин сорулгазы болур арга-биле уругларны таныштырып, тыва хээни чурдурунга тааржыр ыяш материалды өөреникчилери-биле кады дилеп тыпкан. Кичээлге хереглээр хөнү сыйныг ыяштар мында кандызы-даа бар. Ынчалзажок башкы пөштү шилип алган. Пөштүң хээ чурдурунга, өгнүң янзы-бүрү дериг-херекселин кылырынга өске материалдарга бодаарга тааржырын Көгел Мижитеевич уругларга тайылбырлаан. Ындыг-даа бол, кичээл чүгле ыяш материалды тыпкыш, ону ужуруп белеткээш, мастерскаяга аппаары-биле кызыгаарланган турган болза, ол бодунуң эзининге четпээни ол болур. Бодунуң хары 70 ашкан хоочун ус-шевер өгбелерден көр-

ген, дыңнаанын, ыяш дилеп алырының езулалдарын уругларга өөредип, арга-арыгга келгеш, кайы хамаанчок ыяш-даш ужуруп болбазының ужурун чугаалаан. Чоннуң чагай чаңылдарын сагып тургаш, долгандыр турар бойдуска чалбарып, арга-арыг, оран-таңды ээзинден пөштү кезер мурнунда дилеп алырын боду көргүзүп тургаш, Көгел Мижитеевич тайылбырлады. Аргага келгеш, хайындырган шайының үстүн дөрт чүкче чажып, саңын салып, чеминиң дээжин өргүп, йөрээлдер-чалбарыларны ыяап-ла чугаалаар.

— Арга-эзимнерим, алаакшынааларым, тайга-таңдыларым! Ак чөмимни, сарыг шайымын чажып тур мен.

Ооң соонда баш бурунгар белеткеп алган тараазы Көгел Мижитеевич дөрт чүкче чашты: «Кезер дээш кеспедим, хереглээш кестим. Силерден алган ыяжымның орнунга дириг чечек үнүн» (чашкан тараазы черден хөй кылдыр үнүп келир боорга, ону дириг чечек деп чугаалап турар ужуру ол). Уругларга башкының эрртир турар езулалы солун, ужуруткалыг болгаш өөредилгилг болганы чугаажок. Солун кичээл соонда уруглар-даа, башкылар-даа

күскү чараш бойдушту магадап, солун билип алган чүүлдерин чугаалажып чаныпканнар. Бойдуска хумагалыг болурунун амыдыралчы кичээлин алган уруглар долгандыр турар оран-делегей дириг, аңаа кам-хайыралыг болурун шингээди алганынга бүүрел улуг. Канчак билер, соң даарта оларның аразындан төрөөн сурун алдаржыдып, өгбелерин салгаан сураглыг ус-шеверлер үнүп кээри чадапчок. Алдын күстүн аяс хүнүнде кайгамчыктыг чараш Улуг-Ооругга эрткен кичээл, башкының мерген сестери, эртирген езулалдары моон-даа соңгаар оларга утундурбас. Чылдар эртер, олар боттары оран-таңдызындан кежик дилеп чедип келгеш боттарының ажы-төлүңгө көргенин-билгенин улаштыр дамчыдар. Ынчалдыр-ла оларның амыдыралынга чонунуң чагылгалы, чагай чаңылдары чуртталгазының база бир адырылбас эргим эдеринчилери болуп артып каар. Амгы үениң салгалын шагда чоруткан өгбелери-биле каттыштырып турар ханы харылзааның кызыл тын дег удазыны ынчалдыр-ла үзүктөлбөй уламчылап-ла чоруп каар. Ындыг-ла болзунам!

Саяна ӨНДҮР.

"Улуг-Хемниң" юбилейинге уткуштур

САЛЫМ-ЧАЯАННЫҢ ХЕРЕЧИЗИ

«Улуг-Хем» чечен чогаал сеткүүлүнүн 60 чыл дургузунда үндүрүлгелеринин арыннары тыва литератураның эрткен оруунуң көскү херечизи. Оларны ажып көрүп ора, тыва чогаалчыларның чогаалдыкчы салым-чаяянының дугайында хөй чүүлдерни кижги билип алыр.

1946 чылда чырыкче үнген «Улуг-Хем» сеткүүлдүн бирги үндүрүлгези кол редактор Олег Сагаан-оолдун «Тыва национал чечен чогаалы» деп чүүлү-биле ажыттынган. Аңаа ол тыва литератураның ынчангы байдалын сайгарып, проза болгаш ши чогаалы эвээш бижиттинип турар деп демдеглээн. Ылап-ла ындыг дээрзи «Улуг-Хемниң» баштайгы үндүрүлгезинден илдең. Аңаа колдуунда шүлүктөр парлаттынган, калбак чогаалдардан чүгле Салчак Токаның «Дөңгүр-оол» деп шиизи кирген.

Альманахты ажыткан чогаал Л.Чадамбаның

«Алдын Москвадан херели

дээп,

Арат Тыва оруун тыпты.

Аас-кежик, чыргалаң дээш,

Адам Сталин, четтирдивис

дээн одурулгар бар «Советтик Тыва» деп шүлүк болгаш өске-даа авторларның шүлүктөрүнде коммунисттик партияны, Сталинни алгап мактаан, Тываның ССРЭ-ге каттышканындан совет патриотчу хөөн сиңиккен. Ол дээрге С.Пюрбюнуң «Советтик ада-чуртум делгезин!» , С.Сарыг-оолдун «Тывамның ынак оглу» дээш, өске-даа авторларның шүлүктери-дир. Ынчалза-даа лириктиг хөөннүг, сагыш-сеткилди хөлзедип кээр чогаалдар «Улуг-Хемниң» бирги үндүрүлгезинде база парлаттынган. Ындыг чогаалдарга Салчак Тамбаның «Сөзүм утпа» деп шүлүк, «Дөңгүр кадык» деп кочу тоолу хамааржыр.

«Ырак-узак, айда, чылда

звес-даа бол,

Ынаам сенден чарлып чоруур оюнчук бе.

Хонуум эвээш, дедир келир болзумза-даа,

Холуң тудуп, чагып тургаш айтаныр мен» деп одурулгарлыг «Сөзүм утпа» шүлүк соонда барып, нептереңгей ырларның бирээзи апарган. Ону чон ам-даа ырлап турар.

«Улуг-Хемни» ажып көрүп ор-гаш, тыва чогаалчыларның салым-чолунда «балалчак арыннар» дээривис үелерин база эскерип болур. Чижээлээрге, Сергей Пюрбюнуң шүлүктери альманахтың баштайгы үш үндүрүлгелеринге парлаттынгаш, каш чылдар үзүк-телип, 1956 чылда «Улуг-Хемниң» он бирги үндүрүлгезинге «Иениң сөзү», «Ыракта өңүктөргө» дээш, алды шүлүк хары угда чырык көөр. Ону чогаалчының репрессияга таварышканы-биле тайылбырлап болур.

«Улуг-Хем» ийги үндүрүлгезинде-ле чечен чогаал альманагы кылдыр хевирлеттине берген. Калбак чогаалдар элээн элбек парлаттынганы дораан эскертинер. С.Токаның «Улуг ухарже» деп тоожузуунун ийги кезээн, «Бөрүлерни аңнааны» деп чечен чугаазын, О.Сагаан-оолдун «Найырал» деп чечен чугаазын чон ынчан аажок сонуурган номчааны билдингир.

Соонда барып, бүгү Тывага билдингир ырлар апарган С.Са-

рыг-оолдун «Чавыдак», «Хамна-рак», «Совет Эвилелиниң хамаатызы мен» деп шүлүктөрүнүн парлаттынганы-биле «Улуг-Хемниң» ийги үндүрүлгези онзагай.

«Тываларның хостуг үнүн,

чоргаар ырын

Дыңнавааннар дыңназын

дээш, көрзүннер дээш,

Элег-түрег базымчадан

аңгыжыраан

Эктим бедиин, хөрээм хостуун ырлап тур мен» деп одурулгарны тываларның ыдык ыры, гимн ыш-каш кылдыр чон хүлээп алган.

«Улуг-Хем», шынап-ла, чечен чогаал альманагы апарган дээрзи 1954 чылда катай үнген 7-8 үндүрүлгелеринин арыннарындан көскү. Ында чырыкче үнген чогаалдар жанр аайы-биле аңгы-аңгы: шүлүктөр, чечен чугаалар, бас-нялар, очерк дээш, оон-даа өске.

«Улуг-Хем» чечен чогаал альманагының арыннарында ол үениң номчукчуларынга ат-сывы, чогаалдыкчы чаяаны эки билдингир, амгы шагның номчукчулары эки-ле билбес Монгуш Идам-Сюрюн, Л.Т. Дамба, «Чүрээм, ынаам, чүнү бодааш болчаан үстүң...» деп турар одурулгарлыг, амгы үеде безин ыраажыларның аксындан дүшпээн ырының сөзүнүн автору Медээчи дээш, өске-даа кезек чогаалчыларның аттары, чогаалдары артып калган. Оларның чогаалдыкчы ажылы, салым-чолу тыва литератураның бир каады, ол бодунуң шинчилекчилерин манап чоруур деп бодаар мен.

«Улуг-Хем» чечен чогаал сеткүүлү чырыкче үнген санында-ла, ооң арыннарынга аныяк авторларның чогаалдары парлаттынып, оларның чогаалдарын номчукчу сонуургал-биле номчуп турган болгаш ам-даа номчуп турар. Ол дээрге Кызыл-Эник Кудажы, Куулар Черлиг-оол, Феликс Сеглеңмей, Түлүш Кызыл-оол, Монгуш Өлчей-оол, Екатерина Танова, Зоя Намзырай дээш, хоочун, аныяк аңгы-аңгы салгалдың чогаалчылары-дыр.

Ат-сывы чон аразында сурагылыг-даа, ады номчукчуларга чаала дыңналы берген аныяк-даа чогаалчыга «Улуг-Хем» чечен чогаал сеткүүлүгө чогаалын парладыры ооң чогаалдыкчы салым-чаяянын улам бедии-биле үнелээниниң херечизи болу берген.

Шаңгыр-оол СУВАҢ,

Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Корр: — «Улуг-Хемниң» 60 чыл оюн демдеглеп эрттирер хүннерде онза солун чүү болурул, Черлиг-оол Чашкынмаевич?

Ч.Куулар: — «Улуг-Хем» сеткүүлдүн 60 чыл оюнга тураскааткан шүлүктөр болгаш чечен чугаалар конкурзуна аныяк авторларның чогаалдарының сайгарылгазы сентябрь 28-те болур. Ук сайгарылганы авторларның боттарының киржилгези-биле кылыр бис. Аныяк чогаалчылар боттарының бижээн чогаалдарына хамаарыштыр бодал-сагыжын илередип болур. Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң секретары Николай Куулар, чогаалчылар Александр Даржай, Эдуард Мижит дээш, жюри кежигүннери конкурска кирген чогаалдарны баш удур номчааш, боттарының үнелелин бээр. Ынчангаш сайгарылгазы семинар хевирлиг болур-дур ийин але. Конкурска кирир чогаалдарны «Улуг-Хем» сеткүүлдүн редакциясында хүлээп ап турар.

«Улуг-Хем» сеткүүлдүн аңгы-аңгы чылдарда үндүрүлгелеринин делгелгезин Алдан-Маадыр аттыг национал музейниң ажилдакчыларының дузазы-биле белеткеп турар бис. Ол делгелге «Улуг-Хем» сеткүүлге ажилдап чораан кижилер, парладып турган чогаалчылар, каастап чораан чурукчулар дугайында материалдардан аңгыда, «Улуг-Хемге» хамаарылгалыг өске-даа материалдар кирер. Делгелгени сентябрь 29-та С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаалдык бажынынга ажыдар. Оон солун чүүлдерни чон көрүп, билип алыр.

Корр: — Черлиг-оол Чашкынмаевич, «Улуг-Хемниң» юбилейлиг үндүрүлгезин белеткеп турар болгай силер ол дугайында база чугаалап көрүңер.

Ч.Куулар: — «Улуг-Хемниң» юбилейлиг үндүрүлгези парлагаже кире берген. Ында хоочундаа, аныяк-даа чогаалчыларның чогаалдарын кириген бис. Номчукчулар «Улуг-Хемниң» эң баштайгы үндүрүлгезинге үнген шүлүктөрү оон номчуп болур. Чогаалдардан аңгыда, «Улуг-Хемни» үндезилеп тургузарына улуг үлүг-хуузу кириген чогаалчы Степан Щипачевтуң Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Тывага кээп чораанының дугайында сактыышкыны, Екатерина Танованың тыва шериг аас чогаалының тывылганының дугайында «Чарылга шерии» деп чүүлү номчукчуларга сонуурганчыг боор деп бодаар-дыр мен.

Корр: — «Улуг-Хемниң»

юбилейлиг байырлалы кандыг байдалдыг болурул?

Ч.Куулар: — Байырлал сентябрь 29-та хүндүскүнүң 10 шакта Улусчу чогаалдык бажынынга эгелээр. Ооң кол каасталгазы чогаалчыларның бижээн чогаалдарының номчулгасы, оларның шүлүктөрүн бижиттинген ырларның күүселдези болур. Кандыг-даа уран чүүлдүн бир үндезини — чечен сөс-ле болгай. Профессионал болгаш бот-тывынгыр композиторларны, артистерни байырлалга киржиринче кыйгырып турар бис.

Тыва литература дээш сагыш човап чоруур кижилерни, эрге-чагырга албан черлериниң ажилдакчыларын чылыг сөстөрү байырлалга сөглөп, эмек-дөмөк боорунче чалап тур бис. «Улуг-Хем» — Тываның бүгү чонунуң сеткүүлү-ле болгай.

«Улуг-Хемниң» байырлалының кол киржикчилери ооң номчукчулары, ооң бижикчилери аңгы-аңгы салгалдарның чогаалчылары. Кызылда чурттап чоруур чогаалчылар байырлалга шупту кээри чугаажок. А кожуннарда чурттап турар Алексей Бегзин-оол, Октябрь Туң-оол, Нина Эртине, Мария Ооржак дээш, өске-даа чогаалчыларны чалалга бижик чокка-ла чедип кээрин манап турар бис. Үе-шагның аайы-биле оларның-биле харылзажыры берге.

«Улуг-Хем» чечен чогаал сеткүүлүнүн юбилейи-биле ооң номчукчуларынга, чогаалчыларга байыр чедирип ор мен.

Светлана БАЛЧЫР
чугаалашкан.

ДОЛУ АГЫМ

Бажынымда «Улуг-Хем» сеткүүл хөй-даа звес. Ону чыып, шыгжаары аныяк бажымга кирбээни-ле илдең. Улуска, библиотекаларга бергеним ажырбас, чидиргеним хомуданчыг. Ам артыканы ажып, кажан, чүнү парлатканымны көрүп ор мен. Тывылганының чамдыктарын бижип көрейин.

Мээң шүлүм парлаттынган эңне «кырган» альманах 1966 чылда үнген болду. Ол № 24 альманахтың 225-ки арнында «Доора-Хемим» парлаттынган:

Иви мунган

Ирей, кадай төрөлдөп кээр.

Уйнуктары Уран, Херел уткуй

халчыр:

Аалчыларга аажок эки,

хүндүткелдиг,

Ажыл-ишчи,

Аныяк суур Доора-Хемим.

Күзүн хар чаап, сооп эгелээрге-ле, чаңгыс колхоз безин 400-500 ивини тайгадан 7-8 хондур сүрүп келгеш, шуптузун соккаш, чүгүл эддин күрүңгө дужаар, бышкактыг дуоңларын, мыйыстарын, кештерин октаптар үе турган. Ынчан ивижилер суурдан ажы-төлүңгө келир, ону көргеним — «Доора-Хемниң» бир кезин, үндезини бо шүлүктүн парлаттынганы меңээ өөрүнчүг болган. Аңаа музыка училищениң сургуулу Дамба Хүреш-оол аялга база чогаалдык, тожулар ырлажып эгелээн. Оон бээр мугур 40 чыл болуп турар, «Улуг-Хем»

сеткүүлдүн байырлалында ону сактыры, эрги «Улуг-Хемден» катап номчууру база өөрүнчүг-дүр.

Дараазында үнген № 25 «Улуг-Хемде» (арын 293) «Хөктүг оол сен» деп баштак ыры болу берген шүлүк парлаттынган болду. Ону радио хире-хире дамчыда бээр, дыңнаан боор силер:

Каттаар черге кады келгеш,

Кат-даа чыгбас кандаай

оол сен?

Карактарың менден салбайн, Каттыраннаар хөктүг оол сен! 1967 чылдагы № 25 «Улуг-Хемде» Чаа-Хөлдүн Аймырлыг ховтрактор бригадасындан часкы тарылга дугайында репортаж база бар-дыр. Мооң элдеп чүвези — ажыл-агыйжы репортажты шүлүктөп кааны! Ында мурнакчы трактористерин, тараа эшкен уругларны адап-адап, ажылдың чорудулгасын тайылбырлап каан болдум. Ону эрги сеткүүлдүн көрбээн болзумза, уттупкан турдум. № 28 «Улуг-Хемде» РСФСР-ниң алдарлыг башкызы А.Б. Маскырын дугайында очерк база бар. Оон ынай чечен чугаалар-даа парлаткылаан болдум. Чижээлээрге, 2003 чылдагы № 1 «Улуг-Хемде».

Орус дылдыг «Улуг-Хем» сеткүүл мээң архивимде дыка эвээш, парлаткан хире ындыг турган боор ийин оң. 1973 чылдагы № 14 «Улуг-Хемниң» 145-ки арнында «Волны» деп шүлүк Валерий Тутатчиковтуң очулгазы-биле парлат-

тынган. Өске «Улуг-Хемдерде» Аркадий Захаровтуң, Марк Сергеевтиң очулгалары үнгүлээн. 2003 чылдың № 2 «Улуг-Хемде» бөлүк очулгаларындан «Если бы продавались сны» деп шүлүктүн төөгүзү солун.

1987 чылдың сентябрьда Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүг уруглар чогаалчыларының чыыжы Иркутскиге болган. «Улуг-Хем» сеткүүлдүн редактору Куулар Черлиг-оол-биле кады дыңнап ораарывыска, Иркутск областың Чогаалчылар эвилелин үжен ажыг чыл даргалаан, ынчангы чыыштың удуртукчузу Марк Сергеев баштайгы хуралды ажыдып тура, «Если бы продавались сны» деп шүлүктү боду очулдурганым, өске-даа шүлүктөрүмни очулдуур күзүлдин илереткен. Ол хоочун чогаалчы, шүлүкчү Улан-Удэде ийи дылда үнүп турар «Ласточка» — «Хараачыгай» уруглар сеткүүлүгө база боду парлаткан. Ынчангаш мээң орус дылда чаңгыс номумун ады «Если бы продавались сны» болган.

«Улуг-Хем» сеткүүл Улуг-Хем дег долу суглуг, улуг хем дег үзүк-соксаал чок хөй чогаалдар мөөңнөштор агып кээп турар сеткүүл дээрзи чаңгыс мээң безин сактыышкынымдан илдең-дир. Бо «Улуг-Хемниң» арыг-чаагай аржаан суу — Тока, Сарыг-оол, Кудажы, Козлова болгаш өске-даа чогаалчыларывыстың чогаалдары ол: «Улуг-Хемивис» дүн-хүн дивейин, кезээ мөңгөде ынчаар агып-ла чыдар болзунам!

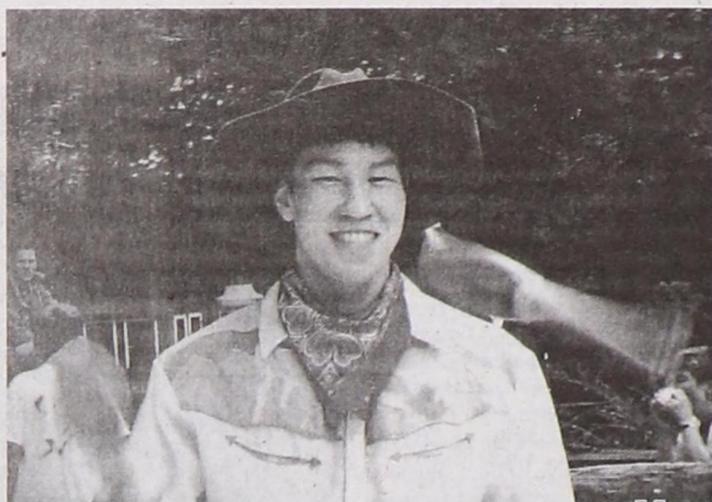
Кара-Күске ЧООДУ,
Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Өөрүнчүгү медээ

Эң-не нарын болгаш берге цирк номерлери күүседир артисттери хаара туткан «Цирк Дю Солей» деп адаар (француз дылдан очулдуарга «Хүн» дээн) делегейниң эң улуг циргиниң бирээзи талантылыг аныяк цирк артистери шилип алырын чарлаан турган. Ооң штаб-квартиразы Монреальда (Квебек, Канадада). «Россияның цирк» күрүне компаниязының эквилибризи, катушка (чолдак төгерик хос демирлер) кырынга янзы-бүрү чүүлдер улай каар дээди категорияның артисти Демир Хертек шилилгениң негелделерин

езугаар күүседип турар номерлерин көстү бээр материалга бижиткеш, олче чорудупкан. Эрткен чылдың декабрь айда-ла циркниң штаб-квартиразындан ооң күүселделерин сонуурга турарының дугайында чогуур хары келген. «Артисттерни шилип алырының көрүлдэзи Россияга болур, чалалганы чорудуптар бис, манаңар» деп ында бижээн болган.

Демир Хертек бо делегей чергелиг циркке кирип алгаш, бо-

ДЕМИР ХЕРТЕК, ЭР ХЕЙ!

дунуң талантызын хөйгө көргүзөр изиг күзөлдүг чораан, ынчангаш шилилгеге киржири-биле хынамчалыг белеткенмишаан, чалалганы дыка үр манаан. Бо цирк артистиниң нарын болгаш берге номерлерин Кызыл хоорайның болгаш республиканың кожууннарының дыка хөй көрүкчүлери сонуургап көргөн, ону утпааннар боор. Белеткел үезинде цирк артистинге эң-не берге чүвө, шилилгениң негелдезин езугаар көргүзөр кол номерин 5 минутта

кылдыр кызыргаш, үделге жөгжүмүн шыңгы сагыры болган, ындагы-даа болза, ол ону күүседип шыдапкан. Сентябрь айның эгезинде чалалга чедип келген. «Цирк артисттериниң шилилге көрүлдэзин Москвага Күрүнениң цирк болгаш эстрада уран чүүлүнүн училищезиниң бажыңыга эрттирер, аңаа силерни киржири-биле чалап тур бис» деп ында бижээн.

Бо делегей чергелиг циркке кирип алырын күзээн кордакчылар хөй болган, шилилге кончуг шыңгы эрткен. Бодунуң беш минута дур-

гузунда көргүзөр кол номеринден аңгыда артистин күш-дамчыр талазы-биле сайзыралын, ээлгирин, кашпагайын, янзы-бүрү акробатиканы, танцы шимчээшкннерин күүседирин, актер мергежилин, даштыкы дыл билерин хынаан. Бо бүгү негелделерни Демир Хертек чедишкнниг күүсеткен.

Россияга эрткен бо шилилгени «Цирк Дю Солей» циргиниң көрүлдө талазы-биле харысалгалыг төлээзи Шарль Сент-Онж болгаш бо циркниң артисти чораан талантылар тывар менеджер Павел Котов удуртуп эрттирген.

Кордакчыларны шилип алыры кончуг берге болган, ол шыңгы сайгарылга 10 шактың дургузунда үргүлчүлээш, доозулган. Россиядан чүгө 10 цирк артистин шилип алган, ооң бирээзи бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Демир Хертек болган. Тыва циркниң төөгүзүнде делегейниң эң улуг «Цирк Дю Солей» циргиниң талантылыг артисттериниң тускай даңзызында бир дугаар кирген тыва артист ол болуп турар.

«Цирк Дю Солей» циркниң директорлар чөвүлелиниң хуралының шиитпири келгиче чедир, аныяк цирк артисти Демир Хертек Россияга ойнаарын уламчылаар. Сентябрь 23-те Туланың күрүне циргинге номерлерин ол көргүскен, ооң дыңнатканы-биле алырга, компанияның артистери чедишкнниг ойнап турарлар.

Аныяк цирк артистинге чедишкннерни күзээлиңер!

Бистиң корр. ЧУРУКТАРДА: цирк артисти Демир Хертек; оон аренада ойнап турары.

Чуруктарны өг-бүлө архивинден алган.

Чүгүрүк-Борага тураскааткан

«Наадым-2006»-ның чемпиону Шеминиң Чүгүрүк-Боразында болгаш чайгы спортчу сезонну хаарыңга тураскааткан аът чарыжы 2006 чылдың октябрь 2-де Шеминиң суурга болур.

Программаның:

1. Улуг аъттар чарыжы.
2. Аныяк аъттар.
3. Чоруктуг аъттар.

Эгелээри 10.00 шакта.

Оргкомитет.

Балыкчыларның кичээнгеинге

Тыва Республиканың болгаш Красноярск крайның хемнер, хөлдериңге балыктаарының Дүрүмүнүн 23 чүүлүнүн «и» кезээнге удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың девискээринге сик, пелядь, ряпушка балыктарны 2006 чылдың октябрь 1-ден 2007 чылдың январь 1-ге чедир тудары хоруглуг.

Тыва Республикада Росскөдээ-ажыл хайгааралының федералдыг эргелели.

Өвүр кожуунуң Саглы ортумак школазының 2004 чылдың июнь 15-те Мерген Хеймер-оолович ОЧУРНУҢ адынга тывысканы Б 1253509 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалап, ону күш чок деп санаар.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: нийтилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлөттүр килдистери — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 13431. Чагыг 119.

Байыр чедиришкени

Тес-Хем кожуунуң Шуурмак ортумак школазының юбилейин таварыштыр эге класска башкыыс Римма Викторовна ЧАЖЫТМААГА, школаны доостурган башкыыс Тамара Бегзиевна ХЕРТЕККЕ болгаш төрөөн школавыстың бүгү башкыларыңга изиг байыр чедирбишаан, оларның амыдырал-чуртталгазыңга кадык-чаагай чорукту, аас-кежикти, хүндүткелдиг күш-ажылыңга улуг чедиришкннерни база эгээртинмес омаксергек байдалды күзеп, эртем-билигже оруувусту ажыдып бергениңер дээш улуу-биле четтиргенивисти илередип, Силерге мөгейип чор бис.

Хүндүткел-биле, 1998 чылдың доозукчулары.

«Ростелеком» ААН-ниң хоорайлар аразының телефон харылзааның талазы-биле чедирип турары ачы-дузаның тарифтеринге 2006 чылдың октябрь 1-ден эгелеп, ачы-дузаның дараазында хевирлеринге өскерилгелер болганын бодунуң абонентилеринге

«ТЫВАСВЯЗЬИНФОРМ» ААН ДЫҢНАДЫП ТУР

Ачы-дузаның хевирлери	Хереглекчилерниң бүгү категорияларыңга
	Кошканының (чугааның) бир минутада өртээ, рубльде

Чугаалажылга пунктуларыңга харылзааның магистральдыг каналдары-биле хоорайлар аразыңга телефонисти дамчыштыр телефонну кошканының таривинге

Неделяның бүгү хүннеринде дүн-хүн дивейн, дараазында хемчээлдерге:	
100 км чедир	—
101-ден 600 км	10-13
601-ден 1200 км	12-15
1201-ден 3000 км	15-17
3000 км-ден хөй	18-00

Көрдүнген угланышкынче автоматтыг арга-биле кожарын чедип алыр техниктиг арга-шинээ чок ажыглакчыларга

Неделяның бүгү хүннеринде дүн-хүн дивейн, дараазында хемчээлдерге:	
100 км чедир	—
101-ден 600 км	5-06
601-ден 1200 км	6-13
1201-ден 3000 км	7-88
3000 км-ден хөй	9-00

Чугаалажылга пунктуларыңдан автоматтыг арга-биле болгаш таксофоннар дамчыштыр берип турары харылзааның магистраль каналдары-биле хоорайлар аразының телефон харылзаазы (чугаалажыг)

Неделяның бүгү хүннеринде дүн-хүн дивейн, дараазында хемчээлдерге:	
100 км чедир	—
101-ден 699 км	4-66
601-ден 1200 км	5-64
1201-ден 3000 км	7-25
3000 км-ден хөй	8-28

«АЖЫК ЭЖИКТЕР ХҮНҮНЧЕ» ЧАЛАП ТУР

Россия Федерациязының Пенсия фондузунун Тыва Республика талазы-биле салбыры-күрүне албан чери Улуг назылыглар хүнүнге тураскааткан «Ажык эжик хүннерин» 2006 чылдың сентябрь 30-де 10.00 шактан 16.00 шакка чедир эрттирер. Аңаа дараазында: пенсия камгаладылгасы болгаш пенсия хандырылгасы, чийгелделиг хамаатыларга ай санының акша телевизи, ажылдавайн турар пенсионерлерниң дыштанылга черинге чедери база дедир кээри-биле холбашкан айтырыгларга харыыларны Кочетов кудумчузунда 18 дугаарлыг бажыңның 101, 102, 103, 109, 209, 301, 302, 306, 307, 311 кабинеттерге алыр.

Ооң-биле чергелештир «изиг шугум» телефоннары ажылдаар: 3-04-24; 1-35-48.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 В ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0810. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязыңга парлаан (Кызыл, Шетинюж-Кравченко, 1). Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айтыңган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.